هەڵمی پەستراو لە لایەن ئەندازیارێکی سکۆتلاندیی بەناوی جەیمز وات (١٧٣٦- ١٨١٩). لە سەرەتای پەیدابوونی مرۆڤ و زاڵبوونی بەسەر ئاگر و کۆنترۆڵکردنیدا، ڕێگا بۆ دامەزراندنی شارستانییەت کرایەوە و ئامێری هەڵم بەکەڵک وەرگرتن لە ئاگر، بنەمای شارستانییەتی پیشەسازیی داڕشت.

بریتانیای مەزن لە ڕیزی پێشەوە: لە سەرەتادا، چینێکی نوێ کارگەی بچوکیان دامەزراند، کە ئامێر کاری مرۆڤیان دەکرد و یارمەتییان بەزیاترکردنی بەرهەم دەدا. دوای ئەوە، سەرچاوەی نوێی وزە وەک ئێلێکتریستە و موتۆر دۆزرانەوە.

شۆڕشی پیشەسازیی لە دەسپێکدا بەبێ پسانەوە گەشەی سەند و لە سەرەتای سەدەی بیست و یەکەمدا، تێلێڤیزیۆن، کەشتییە ئاسمانییەکان و وزەی ئەتۆمیی پەیدابوون. لە ماوەی چەند هەزارەدا، مرۆڤ لە چەرخی سواڵەتەوە پێی نایە سەردەمی دروستکردنی کۆمپیوتەر و لە سەردەمی برۆنزەوە گەیشتە سەردەمی ئاسمانەوە (فضا).

پێشبینییکردنی قۆناخەکانی دوایی دژوارە، بەڵام ڕونە تێکنولۆجیا بەشێوەی جۆراوجۆر پتر لە هەر هێزێکی تر گەشە بەمێژوو دەدات. شۆڕشی پیشەسازیی کە لە بریتانیای مەزنەوە دەستیپێکرد، هێز و پلەیەکی بەرچاوی بەو وڵاتە بەخشی، بەجۆرێک کە بریتانیا کۆنترۆڵی دەریاکان و بازرگانیی جیهان بەدەست بگرێت. دوای ئەمە ئیمپراتۆرییەکی دامەزراند، کە بێگومان یەکەم ئیمپراتۆریی نەبوو کە بەکەڵک وەرگرتن لە تێکنیک بۆ داسەپاندنی دەسەڵاتی خۆی کەڵکی وەردەگرت، بەڵام یەکێک لەو ئیمپراتۆرییانە بوو کە ئاسانتر بەئامانج گەیشت. شۆڕشی پیشەسازیی لە هەموو ئەوروپادا بەوپەڕی گەشەی خۆی گەیشت و لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا کە ئەوروپا لە ڕیزی پێشەوەی جیهاندابوو، بەیارمەتی شۆڕشی پیشەسازیی بەپلەیەکی بەرزی گەشەکردن گەیشت، بەچەشنێک کە مێژووی جیهان بەهەڵە لەگەڵ مێژووی ئەوروپا وەردەگیرێت. لە ناوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا، هیندستان بەتەواویی لەژێر کۆنترۆڵی بریتانیادا بوو و لە پەنجا ساڵی دواییدا نۆرەی قارەی ئەفریقا گەیشت کە لە نێوان چەند وڵاتی ئەوروپاییدا بەش بکرێت. ئەوروپای کۆلۆنیالیست بەبێ پسانەوە و بەبەردەوامیی دەسەڵاتی خۆی بەرفراوان دەکردەوە و وڵاتی چینیش کە سەرەتا توانی خۆی ڕابگرێت، بەرەبەرە لەگەڵ دەستدرێژییەکانی ئەوروپای ڕۆژئاوا ڕاهات. چین کە سەردەمێک دۆزراوەکانی وەک ئوسترلاب و باروتی بۆ دەرەوە دەگواستەوە، ئێستا لەم دۆزراوانە دژی خۆی کەڵک وەردەگیرا.

ژاپۆن دەرگاکانی بەسەر ڕۆژئاوادا دەکاتەوە: ساڵی ١٨٥٤، کەشتییەکانی ئەمریکا خۆیان گەیاندە ژاپۆن. دوای بەربەرەکانییەکی زۆر لەگەڵ بیر و تێکنۆلۆژیای ڕۆژئاوادا، سەرئەنجام ژاپۆنیش لەگەڵ هەلومەرج ڕاهات، تا بەزانیارییەوە لە دەستکەوتەکان سود وەرگرێت و لە تالانکردنی وڵاتی چینیشدا بەشێکی پێ بگات. لە سەدەی نۆزدەیەمدا، دەوڵەتی ئیتالیا و ئاڵمان یەکیان گرت و هاوسەنگیی ئەوروپایان

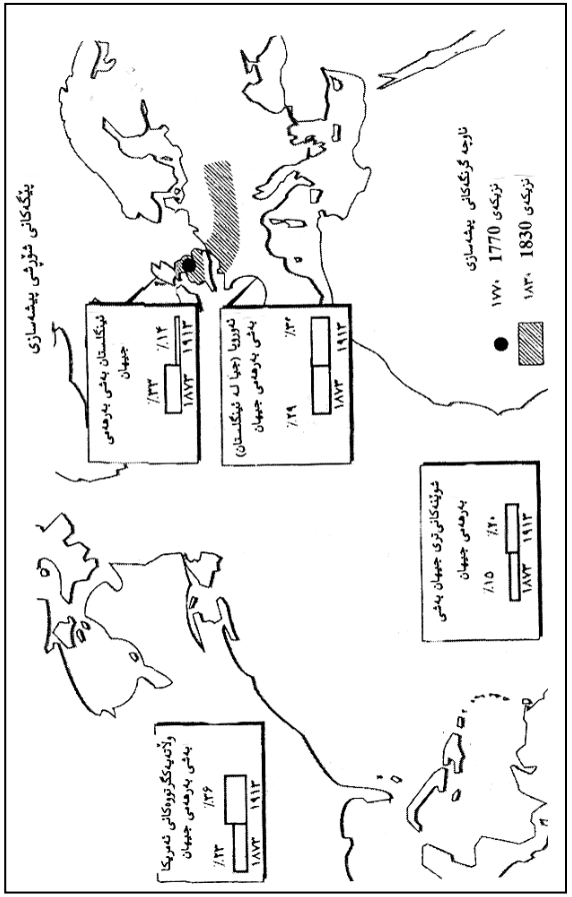

سەرەوژێر کرد. ئاڵمان بوو بەهێزی سەرەکی سەربازیی لە ئەوروپادا و تەنانەت بەرلەوەی کە بەتەواویی لەگەڵ ئیتالیا یەک بگرێت، لە ساڵی ١٨٧٠دا فەرانسەی داگیرکرد. لە نێوان ساڵانی ١٨٧٠-١٩١٤، ئەوروپا کە لە ئەسڵدا خاوەنی جیهان بوو، لە چەند هێزی گەورە و بچوک پێک هاتبوو، کە لەسەر دەسەڵات دوژمنایەتی یەکتریان دەکرد. ئەم دەوڵەتانە لە کەناڵی جیاوازەوە، بەشێوەیەکی ئاڵۆز یەکیان گرت و خۆیان لە داوی یەکگرتنەکەیاندا دیبیەوە. شەڕ تەواوی قارەی ئەوروپای داگرت و ئەوروپا لە چوارچێوەیەکی زۆر بەرینتردا ئەو هەڵەیەی دووپات کردەوە کە یۆنانییەکانی کۆن و ڕینسانسی ئیتالیا و وڵاتانی پێکهێنەری ئەوروپا توانای سازانیان لەسەر بەرژەوەندە هاوبەشەکان نەبوو.

شەڕە جیهانییەکان: جێگەی خۆیەتی کە دوو شەڕی گەورەی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم بەتەواویی بەشەڕی ناوخۆی ئەوروپا بزانین، تەنانەت ئەگەر هەموو بەشەکانی تری جیهانیشیان گرتبێتەوە. لە شەڕی

یەکەمدا (١٩١٤-١٩١٨) و لە شەڕی دووەمدا (١٩٣٩-١٩٤٥)، ئاڵمان بەرلەوەی کە بەشێوەیەکی شەرمهێنەر بشکێت، بەزنجیرەیەک سەرکەوتن دەستی بەشەڕ کرد. ئەو شەڕانە بوونە هۆی وێرانکردنی ئەوروپا و تەنانەت وڵاتە سەرکەوتووەکان. ترسناکترین نمونەی پێویست دەربارەی شەڕ، گرفتێک بوو کە مرۆڤایەتی بۆ چارەسەرکردنی پەنای بۆ توند و تیژیی دەبرد.

هۆی ئەو شەڕە جیهانییانە بەگشتیی هەرئەو گرفتانە بوون کە هەشت نۆ هەزار ساڵ پێش زایین هەبوون، بەڵام لەبەر گەشەکردنی تێکنۆلۆژیا، بۆ یەکەم جار، شەڕە ناوچەییەکان هەموو مرۆڤایەتی لەخۆیدا کۆکردەوە. دۆزینەوە و بەدوای ئەودا کەڵک وەرگرتن لە چەکی ئەتۆمیی لە لایەن وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکاوە بەدروستیی پێشانیدا کە هیچ کەس ناتوانێ لە ئاکامەکانی ناحەزیی شەڕێکی جیهانییدا خۆی بپارێزێت. دوای ساڵی ١٩٤٥، ئەوروپا بۆ نوێکردنەوەی سەرلەنوێی خۆی، پێویستی بەهاوکاریی ئەمریکا هەبوو، کە تەنیا هێزێک بوو کە تا ڕادەیەک لە ئارامییدا بوو و شەڕ زیانێکی زۆری پێ نەگەیاندبوو. ئەوروپا سەرلەنوێ پێی گرتەوە، بەڵام بۆ هەمیشە دەسەڵاتی بەسەر بەشەکانی جیهاندا لە دەستدا. ئیمپراتۆرییە کۆڵۆنیالیستەکان لەناوچوون و کۆڵۆنییەکانی ئەفریقا، ئاسیا و جێگاکانی‌تر بەدوای شەڕی دووەمدا، سەربەخۆیی خۆیان بەدەستهێنا. هەڵوەشانی ئیمپراتۆرییەکان لە دوو لایەنەوە جێگای سەرنجە: یەکەمیان توانەوەی (تحلیل) شارە گرنگە سەرەکییەکان و ئەویتریان شەڕە ڕزگارییخوازەکان کە بۆ ئازادیی و دیموکراسی بەرپا دەبوون و ئاکامیان بەدەستخستنی هەلی پێویست بۆ ئازادیی وڵاتە کۆڵۆنییەکانە. گومان ناکرێت کە ئیمپراتۆرییەکان هەزاران ساڵە لە شکاندان و ئاکامەکەی پەندوەرگرتن لە سەردەمی ئێمەیە کە تێکنۆلۆژیا پارێزەری ئیمپراتۆرییەکان نییە و ڕوخانی دوا ئیمپراتۆری سەدەی بیستەم واتە یەکێتیی سۆڤیەت لە ساڵانی ١٩٨٩-١٩٩١دا سەلمێنەری ئەم ڕاستییە.

بە نزیکبوونەوەی ساڵی ٢٠٠٠ی ز ئەوروپا سەرەڕای دەستکەوتەکانی کە چوار سەدە و نیو هەوڵی کۆکردنەوەی دابوون بۆ لە دەستدانیان تەنیا لە ماوەی بیست و پێنج ساڵدا، هێشتا دەسەڵاتی ئابوری بەهێز و سیاسەتێکی پوختە و سەرسوڕهێنەری هەبوو. لە لایەکی‌ترەوە لەوە دەچوو کە خەوی هەمیشەیی یەکگرتنی ئەوروپا لە گەشەکردندا بێت: پێکهاتنی کۆبوونەوەکان و یەکگرتنی ئەوروپای ڕۆژئاوا، ئەو لەمپەرانەی هەڵگرت کە نەتەوەکانی ئەوروپایان لێک جیادەکردەوە و هەڵگەڕانەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا هیوای ئەوەیان پێک هێنا کە ڕۆژێک لە دەریالوشی ئەتلەسییەوە تا چیاکانی ئۆراڵ یەکتر دەگرنەوە. خاچهەڵگرەکان ئیمپراتۆرییەکی لاتینیان دامەزراند، بەڵام بیزانس ئەوی بەڕەسمیی نەناسی و لە ساڵی ١٢٦١دا، بۆ جارێکی‌تریش کۆنترۆڵی کۆنستانتینۆپلی گرتەوە دەست. بەهەرحاڵ، ئیمپراتۆریی نوێ تەنیا نیسێیەک (سایە) بوو لە ئیمپراتۆریی ڕابوردوویان. هۆزێکی‌تری تورک واتە عوسمانییەکان بوونی خۆیان لە ئاسیای بچوکدا سەلماند و لە هەمان کاتدا، بولگارەکان و سەربەکان خەریکی داگیرکردنی باڵکان بوون.

کۆنستانتینۆپل لە لایەن تورکەکانەوە داگیر دەکرێت: ساڵی ١٣٥٤ عوسمانییەکان خزانە ئەوروپا و لە سەرانسەی باڵکاندا بڵاوبوونەوە. ئیمپراتۆریی بیزانس تەنیا سەدەیەک تەمەنی مابوو. ساڵی ١٤٥٣ تورکەکان کۆنستانتینۆپلیان داگیرکرد و کۆتاییان بەژیان و داب و نەریتی دووهەزار و دووسەد ساڵەی ڕۆمییەکان لەو وڵاتەدا هێنا.

شێوەیەکی‌تری نەریتی بیزانس لە ڕوسیا مابووەوە و ڕوسیاش چووە سەر ئایینی مەسیحییەتی (ئۆرتۆدۆکس) و لە ساڵی ١٠٠٠دا، دەوڵەتێکی بەهێزی لە وڵاتی ئۆکراینای ئەمڕۆ پێک هێنا کە پایتەختەکەی (کییف)ە. سەرەڕای ئەوە، لە ساڵی ١٢٣٧دا، سوپای مەنگۆل لە سنووری ڕۆژهەڵاتەوە گەیشتە ڕوسیا و بەشێکی لە کییف و بەشەکانی تری وڵاتی داگیر کرد.

بۆ ماوەی پەنجا ساڵ ڕوسیا لە بندەست مەنگۆل (تاتار)ەکاندا بوو. ئەوان بەجیاکردنەوەی ئەم وڵاتە لە ئەوروپا، نەیانهێشت بەشداریی بکات لە بووژانەوەی فەرهەنگیی ڕۆژئاوا و لە دەرەوەی ڕینسانسدا ڕایانگرت. ساڵی ١٣٨٠، (دمیتر)ی یەکەم شازادەی مەزنی مۆسکۆ لە شەڕی (کولی کور)دا بەتوندیی تاتارەکانی شکاند. بزوتنەوە درێژەی هەبوو و بەسەرۆکایەتی (ئیوان)ی سێیەم (١٤٦٢- ١٥٠٥)، سەرئەنجام تاتارەکان شکان و ڕوسیا سەربەخۆیی تەواوی بەدەستهێنا. لە ساڵی ١٤٧٢دا، ئیوانی سێیەم، (زوئە) یا (سوفە)، نەوەی کۆنستانتینی یانزدەیەم ئیمپراتۆری بیزانسی مارە کرد. ئامانجی ئیوان بەدەستخستنی میراتی نەتەوەیی ڕۆم بوو. ئەو بەناوی (تزار) (وشەی گۆڕاوی سزار)ی لەسەر خۆی دانا و مۆسکۆ کە خۆی بەڕۆمی سێیەم دەزانی، کرد بەپایتەختی ڕوسیا. کۆنستانتینۆپل بەڕۆمی دووەم دەناسرا.

دەستپێکردنی سەڵتەنەتی ئیوان مەخۆف لە ڕوسیا: لە سەردەمی ئیواندا کە بەمەخۆف دەناسرا ڕوسیا هەوڵیدا یەکێتی نەتەوەیی دامەزرێنێت. لە شازادە نشینەکانی ڕوسیاوە تا وڵاتانی کەم نفوزیی کەنارەکانی دەریالوشی سەهۆڵیی باکور یەکیان گرت. لە سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی شانزدەیەمدا، دوا دەستکەوتەکانی تاتارەکان لە ڕۆژهەڵاتی ڕوسیادا کەوتە دەست ئیوان و دوای ئەوە، هەموو ڕووباری (ڤۆڵگا) تا دەریای خەزەر لە دەست مۆسکۆدا بوو. لە بواری جوگرافیاییەوە، ڕوسیا گەورەترین وڵاتی ئەوروپایی بوو، بەڵام ژمارەی دانیشتووانی لە ساڵی ١٦٠٠دا هێشتا لە سنووری دە میلیۆن کەس تێنەپەڕیبوو، واتە نیوەی دانیشتووانی فەرانسە. دوای مەرگی ئیوانی چوارەم، سەردەمی دژوارییەکان سەری هەڵدا و لە ساڵی ١٦١٣دا و لە سەردەمی دەسەڵات گەیشتنی بنەماڵەیەکی نوێ بەناوی (ڕۆمانۆڤ) کۆتایی پێ هات. ئەم بنەماڵەیە پاشای بەهێز و لێهاتووی پێشکەشی ڕوسیا کرد. بەتەواوی یارمەتیی وڵاتیان دا، کە لە دواکەوتوویی ڕزگاری بێت و خۆ بگەیەنێتە پلەی ئەوروپای ڕۆژئاوا و لەم بوارەشدا هێندێک پێک هەڵپڕژان لە نێوان ڕوسیا و ڕۆژئاوادا سەری هەڵدا.

پێترۆسی مەزن ڕوسیا لە ڕۆژئاوا نزیک دەکاتەوە: لە نێوان پاشا چاکسازەکاندا دەکرێ ئاماژە بۆ (پێترۆس)ی یەکەم بکەین کە لە ساڵی ١٦٨٩دا بوو بەتزاری ڕوسیا. پێترۆسی یەکەم کە خاوەنی هێزێکی لەبن نەهاتوو بوو، بۆ پێکهێنانی پەیوەندیی وڵاتەکەی لەگەڵ ڕۆژئاوا هەوڵیدا و داب و نەریت و زانست و فەرهەنگی ئەوروپای ڕۆژئاوای بۆ ڕوسیا بەدیاریی هێنا و لە بەشی ڕۆژئاوای وڵاتەکەیدا پایتەختێکی نوێی بەناوی (پێترۆس بۆرگ) دامەزراند.

هەروەها، پێترۆس سویدییەکانی لە شەڕی (پۆلتاوا) لە ئۆکراینا شکاند. ئەمە سەرکەوتنێکی مەزن بوو، چونکە سویدییەکان بۆ ماوەی حەفتا ساڵ تەنیا دەسەڵاتداری گەورەی باکوری ئەوروپا بوون. دوای ئەمە، نۆرەی ڕوسیا بوو کە ڕۆڵی خۆی بگێڕێت. بەدەستپێکردنی بیست ساڵی دوایی سەدەی شانزدەیەم، بازرگانەکانی ڕوسیا لە ئۆرال تێپەڕین و گەیشتنە سیبریا. لەگەڵ پێترۆسی مەزن تا دەریالوشی ئارام چوونە پێشەوە و مەزنترین وڵاتی گەورەی جیهانیان پێک هێنا کە تا ئەمڕۆش بەم جۆرە ماوەتەوە. گەشەکردنی ڕوسیا بەچەشنی ئەوروپا بوو. لە سەردەمی دەسەڵاتدارییەتی (کاترین)ی دووەم (١٧٦٢-١٧٩٦) ڕوسیا کۆنترۆڵی کەنارەکانی باکوری دەریای ڕەشی لە دەست تورکەکان دەرهێنا و لەگەڵ (پروس) و (ئوتریش- نەمسا)، پۆلۆنیا (لهستان)ی دابەشکرد و نیوەی ئەم وڵاتەی خستە دەست خۆی. ڕۆڵی ڕوسیا لە ئەوروپادا لە ساڵی ١٨١٢ و لەو سەردەمەدا کە ناپلیۆن هێرشی بۆ برد و شکستی خوارد، چارەنوسیی بوو. ساڵی دوایی، ڕوسیا کە لەگەڵ ئوتریش و پروس یەکی گرتبوو، هێزەکانی ڕەوانەی ڕۆژئاوا کرد و لە ساڵی ١٨١٤دا بەشداریی کرد لە داگیرکردنی پاریسدا. سەرکەوتنی ڕوسیا تەنیا ئاکامی پۆزەتیڤی بۆ ئەم وڵاتە نەبوو. لە ئەسڵدا، ئەو وڵاتەی کرد بەبنکەیەکی بەهێزی دیکتاتۆرییەت و سەرەڕۆیی لە ئەوروپادا و لە کاتێکدا شۆڕشەکان ئەوروپای ڕۆژئاوایان بەرەو کزیی دەبرد، ڕوسیا وەک وڵاتێکی سەرەڕۆ مایەوە.

کارتێکەریی شۆڕشی پیشەسازیی کە ڕۆژئاوای بەرەو پێشەوە دەبرد لە ڕوسیادا لاواز بوو. نەتەوەکانی ڕۆژئاوایی پتر هێزیان دەگرت و ڕوسیاش بەتوندیی بەرەو دواوە دەکشایەوە. ئەم دیاردەیە تەنیا بەهۆی لاوازیی پیشەسازیی وڵات نەبوو، بەڵکو لەبەر نەبوونی پەروەردە و بارهێنانی دانیشتووان و لێ نەهاتوویی دەوڵەتی ڕوسیا بوو. لەبەر ئەوە، سەیر نەبوو کە ڕوسیا لە لایەن بریتانیا و فەرانسەوە لە ساڵی ١٨٥٦دا لە شەڕی کەریمەدا بشکێ. ڕوسیا لە ساڵی ١٨٧٨دا تورکەکانی شکاند، بەڵام بەهۆی گوشاری دەوڵەتە زلهێزەکان ناچار بوو لە دەستکەوتەکانی چاو بپۆشێت. هەروەها ڕوسەکان لە شەڕی ١٩٠٤- ١٩٠٥دا، لە بەرامبەر ژاپۆنیەکاندا بەتوندیی شکان. ئەمە کاتێکی مێژوویی بوو کە شۆڕشی پیشەسازیی خۆی خزاندە ناو ڕوسیا و چینی خوێندەواری وڵات شێلگیرانە خوازیاری بەرێوەبردنی دیاردەی چاکسازیی بۆ ناساندنی پتری خۆیان بوون. شکانی ڕوسیا لە بەرامبەر ژاپۆندا، زەنگی مەترسی شۆڕشێکی لێ دەدا و دەوڵەت بەدژواریی توانی بەسەریدا زاڵ بێت و کاتێک کە شەڕی یەکەمی جیهانیی سەریهەڵدا و ڕوسیا لە بواری سەربازییدا لە بەرامبەر ئاڵمانییەکاندا شکا، نارازیی بوونی گشتیی بەتەواویی لە وڵاتدا زەق کردەوە.

شۆڕشی ڕوسیا: ساڵی ١٩١٧ شۆڕشێک لە ڕوسیادا ڕوویدا، کە تزار نیکۆلای دووەم کە لە ساڵی ١٨٩٤وە سەرۆکی ڕوسیا بوو، ناچارکرد خۆی بکێشێتەوە. دوای تێپەڕبوونی ماوەیەکی کورتی دیموکراتیی، توندڕەوترین شۆڕشگێرانی ڕوسیا واتە بۆلشەڤیکەکان بەڕێبەرایەتی لینین دەسەڵاتیان گرتەدەست. دەسەڵاتدارانی ڕۆژئاوا هەر لە سەرەتاوە هەوڵی خنکاندنی شۆڕشی ڕوسیایاندا و هێزەکانیان ڕەوانەی ڕوسیا کرد تا پشتی نەیارانی بۆلشەڤیکەکان بگرن، بەڵام ڕژێمی نوێ لە چوارچێوەی دیکتاتۆریی تاکە حیزبییدا درێژەی بەژیاندا و لە هەموو ڕوسیادا پێی گرت. تەنیا بەشی ڕۆژئاوای ڕوسیا توانی دەوڵەتی سەربەخۆی پۆلۆنیا، فینلاند، لیتوانیا، لێتلاند و ئستوانیا دامەزرێنێت. لە قۆناخی دواییدا، یەکێتیی سۆڤیەت کە لە لایەن بۆلشەڤیکەکانەوە دامەزرابوو و کۆمونیست ناسێنرا، لە چوارچێوەیەکی بەرتەسکدا گەمارۆ کرا.

هیتلەر لە ئاڵمان بەدەسەڵات دەگات: ئاڵمان بەدوای شکانی لە شەڕی یەکەمی جیهانییدا بەسەرۆکایەتی بێ بەزەیانەی ئەدۆڵف هیتلەر، سەرلەنوێ خۆی گرتەوە. ئەدۆڵف هیتلەر لە ساڵی ١٩٣٣دا بەدەسەڵات گەیشتبوو. بۆ بەرپەرچدانەوەی هەڕەشە مەترسیهێنەرەکانی، بریتانیای مەزن و فەرانسە بەتەواویی پێویستیان بەچەند هاوپەیمان هەبوو، لەم ڕوانگەیەوە هەوڵیاندا لە یەکێتیی سۆڤیەت نزیک بنەوە، بەڵام سۆڤیەت کە بەشێوەیەکی بەهێز لە دەست جۆزێف ستالین (١٨٧٩-١٩٥٣)دا بوو، لە بۆچوونی فەرانسەوییەکان و ئینگلیزەکان بەگومان بوو. لە ساڵی ١٩٣٩دا، جیهان توشی سەرسوڕمان بوو. لەو ساڵەدا، ستالین پەیمانێکی دژ بەدەستدرێژیی کردن لەگەڵ دڕندەترین دوژمنی خۆی واتە نازییەکان مۆر کرد. ئاکامی ئەم پەیمانە لە نێوان هیتلەر و ستالین دا ئاوێتەی بێشەرمییەکی تەواو هەردوو لایان بوو و بەرژەوەندەکانی شەخسیی خۆیان لەبەرچاو دەگرت.

بەم جۆرە ئاڵمانیا دوو ساڵی کات بەدەست هێنا تا لەو بۆ هێرشێکیتر بەسەر نەیارانی کەڵک وەرگرێت و لەوە نەترسێت کە لە پشتییەوە هێرشی بۆ بکرێت.

لە لایەکیترەوە، ڕوسیا لەو دەستکەوتە بۆ ئامادەکردنی خۆی بۆ پەلاماردانی ئاڵمان کەڵکی وەرگرت. لە ساڵی ١٩٤١دا، ئاڵمان بەلاساییکردنەوە لە کردەوەی ناپلیۆن لە سەدە و نیویی ڕابوردوودا، تەواوی ئەوروپای ڕۆژئاوای جگە لە بریتانیای مەزن داگیر کرد. هیتلەر کە بەشوێن سیاسەتی ناپلیۆندا دەچوو، توشی هەمان هەڵەی مەرگ هێنەر بوو. کە ئینگلیستانی داگیر نەکردبوو، هێرشی کردە سەر ڕوسیا و دوای زنجیرەیەک

سەرکەوتنی سەرەتایی، خۆی گەیاندە پشت دەرگاکانی مۆسکۆ، کەچی زستانی ڕوسیا دەستی پێ کرد و ئالمانیای لە پێشڕەویی وەستاند. ئالمانیا وەک فەرانسە ناچار بوو بەئارامیی و زۆر بەزەحمەت خۆی بکێشێتەوە و بەدوای خۆیدا بیست میلیۆن کوژراوی ڕوسیی بەجێهێڵێت. یەکێتیی سۆڤیەت بەسەرکەوتنەوە کۆتایی بەو شەڕە هێنا، بەڵام تەواوی توانا و وزەی خۆی لە دەستدا. لە دوا مانگەکانی شەڕدا ڕوسیا بەشێکی مەزنی ئەوروپای ڕۆژهەڵاتی خستە دەست خۆی و لە هاوپەیمانەکانی پێشووی جیابووەوە. ئەوروپای ڕۆژئاوا لەگەڵ وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا و ئەوروپای ڕۆژهەڵاتی بندەستیی یەکێتیی سۆڤیەت، خۆیان لە بەرامبەر (شەڕێکی سارد)دا دییەوە کە چل ساڵی خایاند.

ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان کە ساڵی ١٩٤٣ لە لایەن سەرکەوتووانی شەڕی دووەمەوە پێک هات، ئومێدێک بوو لە ڕێگای ئاسان کردنەوەی ئەو کێشانەی کە لە ئاکامی شەڕدا سەریان هەڵدابوو، بەڵام خۆی لە هەلومەرجێکی نالەباردا دیتەوە. ڕۆژئاوا دەسەڵاتی ئابوریی بەرفراوانی هەبوو، بەڵام بوونی چەکی ئەتۆمی لە لایەن زلهێزەکانەوە، لە پەنجا ساڵ لەمەوبەرەوە بەکردەوە ڕێگای بەهەرچەشنە شەڕێکی بەرین بەست.

دوای ئەوە، وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا و یەکێتیی سۆڤیەت، بەهۆی وڵاتێکی سێیەمەوە دژایەتی ئابوری و سەربازیی یەکتریان دەکرد و لە قۆناخی جیاوازدا خۆیان لە ڤێتنام یا لە ئەفگانستاندا دەرگیر کرد، بەڵام ئەم دوو زلهێزە هەرگیز لە جێگایەک لە بەرامبەر یەکتردا ڕانەوەستان.

هەڵوەشانی بەرەی یەکێتی سۆڤیەت: پانزدە ساڵ بەرلە کۆتاییهاتنی ئەم هەزارەیە، میخایل گۆرباچۆف، لەژێر گوشاری ئابورییدا، ئاڵوگۆڕێکی قوڵی لە یەکێتی سۆڤیەتدا پێک هێنا. سێنسوری هەڵگرت و دەرەتانی هەڵبژاردنی سیستەمی فرە حیزبیی پێک هێنا و وڵاتانی بەرەی ڕۆژهەڵاتی ئازاد کرد، کە بۆخۆیان چارەنوسی خۆیان دەستنیشان بکەن. دوای سەرنەکەوتنی پیلانی وشکەڕەوەکان، لە ساڵی ١٩٩١دا، کۆمارە جیاوازەکانی پێکهێنەری یەکێتیی سۆڤیەت لە یەکتر جیابوونەوە و پرێنسیپەکانی بنەڕەتیی سۆسیالیزمی سۆڤیەتیان بەلاوە نا و ڕوسیا سەرلەنوێ بەم جۆرە لە گۆڕەپانی جیهانییدا خۆی بینییەوە و شەڕی سارد بەسەرکەوتنی ڕۆژئاوا و ڕژێمە دیموکراتەکەی و ئابوری ئازادی ڕوسیا کۆتایی پێهات. بەڵام گۆڕانی بنەڕەتیی لە بنەمای ئابوری ئەوروپای ڕۆژهەڵاتدا بەشەو و ڕۆژێک سەروسامان پەیدا ناکات و تەنانەت بەهۆی دوژمنکارییە نەتەوەییەکانەوە کە لە ڕابوردوودا بێدەنگییان لێکرابوو، هەلومەرج نالەبارترە و هێندێک جار، دۆخەکە چەمکی بەئازاری یگۆسلاڤیای پێشوو یا قەفقاز بەخۆیەوە دەگرێت. لەبەر ئەوە، وڵاتانی بەرەی پێشووی ڕۆژهەڵات پێویستیان بەکاتێکی پترە تا هێمنایەتی خۆیـــان بەدەست بێننەوە.

ڕۆڵی جیهانی ئیسلام: گۆڕانکاریی جیهانی ئیسلام لەو ساڵانەی ئەم هەزارەیەدا بەتەواویی جێگای سەرنجە. بەدوای بەرزیی و نزمییەکانەوە، جیهانی ئیسلام خۆی وەک هێزێکی هەڵسوڕ لە کۆمەڵگای

جیهاندا سەلماند. لە ساڵی ١٠٠٠ ز.دا ئیمپراتۆریی عەباسیی بەرەو کزیی چووبوو، بەڵام هۆزەکانی دەوروبەری چوونە سەر ئایینی ئیسلام و هۆزەکانی تورکی ئاسیای ناوەندییان کرد بەخاوەنی ناوچە جیاوازەکانی ئیمپراتۆریی، هەروەک پێشتر لەناو جەرمانەکان و ئیمپراتۆریی ڕۆمدا بینرا. ئیمپراتۆریی سەلجوقیی لەوپەڕی دەسەڵاتی خۆیدا و دوای سەرکەوتنی بەسەر بیزانس، لە ساڵی ١٠٩٢ز.دا ڕوخا و ڕێگای بۆ خاچهەڵگرەکان کردەوە کە ئۆرشەلیم بخەنە دەست خۆیان.

جیهانی ئیسلام لە دوا بەشەکەی تری وڵاتەکەیدا بەهۆی پەلاماری مەنگۆلەکان لە ناوەڕاستەکانی سەدەی سیانزدەیەمدا بەرەو کزیی هەنگاوی نا. بەو حاڵەش هاوکات لەگەڵ شکانی خاچهەڵگران و ڕوخانی ئیمپراتۆریی مەنگۆل، نۆرەی تورکەکانی عوسمانییەکان هات کە کۆمەڵێک سەرکەوتنی گەورە بەدەست بێنن.

ساڵی ١٣٩٧، تورکەکان کۆنستانتینۆپلیان گەمارۆدا و ئەگەر تەیموری لەنگ نەبوایە، شاریان داگیر دەکرد. تەیموری لەنگ، کە گوایە یەکێک لە خزمانی چەنکیزخان بوو، ئاسیای ناوەندیی خستە ژێردەست خۆی و تاتارەکانی ڕوسیای لەناو برد و سەرئەنجام تورکەکانیشی لە ساڵی ١٤٠٢، لە شەڕی (ئانگورا) واتە ئەنقەرەدا شکاند. عوسمانییەکان بەمردنی تەیموری لەنگ لەکاتی پێشڕەوییکردنی بەرەو چین ڕزگاریان بوو و لە ساڵی ١٤٥٣دا کۆنستانتینۆپلیان داگیرکرد و بوون بەیەکەم هێزی ئەوروپا. ئیسلام لە سەردەمی هێرشی عەرەبەکانەوە تا ئەوکاتە، هەرگیز بەو ڕادەیە بۆ جیهانی مەسیحییەت مەترسیی نەبوو. لە سەردەمی دەسەڵاتدارییەتی سەلیمی یەکەمدا (١٥١٢-١٥٢٠)، تورکەکان میسریان داگیرکردو خۆیان گەیاندە کەنارەکانی باکور و دەریای ڕەش[1]. لە سەردەمی حوکمی سلێمانی یەکەم (سلێمانی مەزن)دا (١٥٢٠-١٥٦٦) ئیمپراتۆریی عوسمانیی بەوپەڕی دەسەڵاتی خۆی گەیشت و خەریک بوو شاری ڤیەن داگیر بکات. دوای مەرگی سلێمان هەرچەندە ئیمپراتۆریی بەرەبەرە لاواز ببوو، بەڵام ڤیەنی پەلاماردا. لەوەودوا، ڕۆژئاواییەکان لە زەمینەی سەربازییدا لە تورکەکان بەهێزتر بوون و ئۆتریش توانی بەرەبەرە و بەبێ پسانەوە پاشەکشەیان پێ بکات. لە ساڵی ١٦٩٩دا، تورکەکان ناچار بوون مل بدەن و بەگوێرەی پەیمانێک مەجارستان بەئۆتریش بسپێرن. دوای ئەوە، تورکەکان دەستیان کرد بەزنجیرە شەڕێکی درێژخایەن دژی ڕوسیا و لەبەرامبەر دانیشتووانی وڵاتانی باڵکانیش کە زۆربەیان مەسیحی بوون بەربەرەکانیی کرد. لە ساڵی ١٩١٣دا هیچ جێگایەکی ئەوروپا جگە لە دەوروبەری شاری کۆنستانتینۆپل بەدەست تورکەکانەوە نەمابوو و تەنانەت ڕۆژئاواییەکان، ئەفریقاشیان لەدەست دەرهێنابوون.

بریتانیای مەزن میسری خستە دەست خۆی. ئیتالیا بوو بەخاوەنی لیبیا و فەرانسە، ئەلجەزایر، تونس و مەراکیشی داگیر کرد. لە ساڵی ١٩١٤دا عوسمانییەکان توشی هەڵەی یەکگرتن لەگەڵ ئالمانیا بوون

(١) سوڵتان سەلیم لە ساڵی ١٥١٤دا هێرشی کردە سەر سوپای شاسمایلی سەفەوی و لە شەرێکدا کە بەشەڕی چاڵدێران دەناسرێت سێ لە چواری کوردستانی خستە دەست خۆی و یەک لە چواریشی کەوتە دەست ئێران و لەو ساڵەوە کوردستان بەداگیرکراویی ماوەتەوە- ح.

و ئەمەش هۆی شکانێکی تری بۆ پێک هێنان و ناچارکران عێراق و فەلەستین بدەنە دەست ئینگلیز و سوریا و لیبیاش بەفەرانسە بسپێرن[1] و تەنانەت هێندێک لە هەرێمەکانی ئاسیای بچوکیش کەوتە دەست یۆنان و ئیتالیا، بەڵام لە نێوان شکاوەکانی شەڕی یەکەمی جیهانییدا، تەنیا تورکیا بوو کە دانی بەشکانی خۆیدا نەنا.

تورکیا بەسەرۆکایەتی مستەفا کەمال (١٨٨١-١٩٣٨) پاشەکشەی بەیۆنانییەکان کرد و پەیمانێکی نوێی مۆر کرد کە بەگوێرەی ئەوە تورکیا تەنیا بەخاوەنی ئاسیای بچوک ناسرا. دوایی کەمال بۆ کەمکردنەوەی دەسەڵاتی ڕێبەرانی ئایینی ئیسلام زنجیرەیەک چاکسازیی بەئەنجام گەیاند و تورکیای تێکەڵی گروپی نەتەوەکانی ئەوروپایی کرد. دوای شەڕی دووەمی جیهانی، نەتەوەکانی موسوڵمان وەک ئوردون، سوریا، لوبنان، عێراق، میسر، لیبیا، تونس، ئەلجەزایر و مەراکیش سەربەخۆیی خۆیان بەدەست هێنا. جیهانی عەرەب کاتێک گرنگایەتی پەیداکرد، کە دەرکەوت ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست گەورەترین پاشەکەوتی نەوتی جیهانی هەیە.

ئەو دۆزینەوەیە دەسەڵاتێکی سەرسوڕهێنەری بۆ عەرەبەکان دەستەبەرکرد، چونکە جیهانی پیشەسازیی مۆدێرن بۆ مانەوەی خۆی پێویستی بەوزەی بەدەست هاتوو لە نەوت هەبوو. عەرەبەکان دەیانتوانی بەیەکگرتنی خۆیان پتر دەسەڵات بەدەست بێنن. پێکهاتنی دەوڵەتی ئیسرائیل لە ساڵی ١٩٤٨دا (کە پێکهێنەری سەرلەنوێی ناوەندێکی نەتەوەیی جولەکە بوو بەدوای هەژدە سەدەدا) بۆ عەرەبەکان هەلێکی بەم جۆرە بوو، بەڵام ئەوان نەیانتوانی لەو هەلە سود وەرگرن. لە ساڵی ١٩٧٩دا، موسوڵمانە توندڕەوە فوندامانتالیستەکان لە ئێراندا کە پێشتر وڵاتێکی ئیمپراتۆریی بوو، دەسەڵاتیان بەدەست گرت. ڕژێمی ئیسلامیی هەڕەشەیەک بوو بۆ سەر دراوسێکانی و شەڕێکی هەشت ساڵەی لەگەڵ عێراق دەست پێ کرد[2][3]. شەڕێکی تر، بەڵام ناوخۆیی بۆ ماوەی شانزدە ساڵ تا ساڵی ١٩٩٠ لە لوبنان دەستی پێ کرد و مەسیحییەکان، موسوڵمانەکان، فەلەستینییەکان و سورییەکان پێک هەڵپڕژان. داگیرکردنی کوەیت لە لایەن عێراقەوە لە ساڵی ١٩٩٠دا، بوو بەهۆی سەرهەڵدانی شەڕێکی کورت لە کەنداوی فارسدا، کە لە ڕەوتییدا، وڵاتە پێشکەوتووەکان پێکەوە و لەژێر ئاڵای ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکاندا سەربەخۆییان بۆ کوەیت گەڕاندەوە. لەبەر ئەوە، ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست وەک هەرێمێکی لە ڕادە بەدەر ئاڵۆزی جیهان مایەوە و هۆیەکەشی بەتایبەتی دەگەڕێتەوە بۆ گرفتی وڵاتە عەرەبەکان و داگیرکردنی

(١) لێرە بۆ جاری دووەم کوردستان لەت کرا. بەشێکی کەوتە دەست عێراق و بەشێکیشی بۆ سوریا و دوو بەشەکەی تریشی لە دەست ئێران و تورکیادا ماوەتەوە- ح.

(٢) لە وەرگێڕاوە فارسییەکەدا هاتووە: لە ساڵی ١٩٧٩دا، موسوڵمانە ئازاکان لە ئێراندا کە پێشتر وڵاتێکی ئیمپراتۆریی بوو، دەسەڵاتیان گرتەدەست. ڕژێمی ئیسلامیی هەڕەشەیەک بوو بۆ سەر ڕۆژئاوا و بەم هۆیەوە بەهاندانی ئەمریکا و ئەوانیتر، شەڕێکی هەشت ساڵە و نادیار لە نێوان ئێران و عێراقدا سەری هەڵدا.

(٣) کۆماری ئیسلامی ئێران ئێستاش شێوەیەکی نوێیە لە ئیمپراتۆریی پارت کە بەشێوازی ئەمڕۆیی نەتەوەی کورد، ئازەری، بلوچ، تورکمان و عەرەبی لەژێر دەستییدا ڕاگرتووە و لە مافە نەتەوەیی و دیموکراتییەکان بێبەشی کردوون.

بەشێکی خاکەکەیان لە لایەن ئیسرائیلەوە لە شەڕی ١٩٦٧دا.

لە کاتێکدا لە ساڵی ٢٠٠٠ی ز نزیک دەبینەوە، کە چارەنوسی ئاشتیی بەتایبەت لەو هەرێمەی جیهاندا کە لانکی شارستانییەت بوو، جێگەی باوەڕپێکردن نییە. بەهەر حاڵ تا ئەوکاتەی کە ڕێگاچارەیەکی هەمیشەیی بۆ شەڕەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاست نەدۆزرێتەوە، جیهانی ئەمڕۆ ناتوانێ هێمنایەتی خۆی دەستەبەر بکات.

پەیدا بوونی هیندستان: بەدوای ساڵی ١٠٠٠ی ز.دا، هیندستان وەک ڕابوردوو بەدابەشکراویی مابووەوە و لە ژمارەیەک دەوڵەتی سەربەخۆ پێک هاتبوو، کە بەبەردەوامیی دژایەتی یەکتریان دەکرد. هێندێک جار کاتێک ڕێبەرێکی بەهێز لەو هەرێمە پان و بەرینەدا بەدەسەڵات دەگەیشت، تا ڕادەیەک هێمنایەتی بەدیی دەهات، بەڵام بەگشتیی ئەم هێمنایەتییە بەدوای مردنیدا، دەستبەجێ لەناو دەچوو. هەروەها هیندستان لەگەڵ نەیارییەکی ترسناکیش ڕووبەڕوو بوو، کە بۆ نمونە دەتوانین ئاماژە بۆ پەلاماری تەیموری لەنگ بۆ بەشی باکوری وڵات بکەین کە بەکردەوە شاری دێلهی وێرانکرد و هۆیەکەشی تەنیا دەگەڕایەوە بۆ پێخۆشبوونی تەیموری لەنگ.

کەشتییەکانی پۆرتوگال بەدەوەی ئەفریقادا دەگەنە هیندستان: ساڵی ١٤٩٨، دۆزەرەوەیەکی پۆرتوگالیی بەناوی (ڤاسکۆدێگاما) (١٤٦٠-١٥٢٤) گەیشتە هیندستان و لە درێژەی کەنارەکانی ئەم وڵاتەدا بنکە و بارەگای بازرگانیی دامەزراند. پۆرتوگالییەکان لە ساڵی ١٥١٠دا، (گوا)یان خستە دەست خۆیان و کردیان بەبنکەیەکی گرنگی خۆیان. بەم جۆرە، دەستێوەردانی ئەوروپاییەکان لە هیندستان دەستی پێ کرد و چەند سەدە درێژەی هەبوو.

بابر دەسەڵاتی مەنگۆل بەسەر هیندستاندا دەسەپێنێ: ساڵی ١٥٢٦، (بابر) کە خۆی بەنەوەی چەنکیزخان دەزانی، ئیمپراتۆریی مەگۆل (وشەی گۆڕاوی مەنگۆل)ی دامەزراند. لەژێر دەسەڵاتی ئەودا، هیند بۆ ماوەیەکی زۆر هێزی گەورەی هەرێم بوو. ئەم ئیمپراتۆرییە بەسەرۆکایەتی نەوەکەی (ئەکبەر) (١٥٤٢-١٦٠٥) کە لە ساڵی ١٥٥٦دا بەدەسەڵات گەیشت، پتر هێزی بەخۆیەوە گرت و مەنگۆلەکان توانیبوویان شازادە نەیارەکانی هیندستان بشکێنن، بەڵام توانای دەرکردنی پۆرتوگالییەکانیان نەبوو. (شاجیهان) نەوەی ئەکبەر بەدروستکردنی (تاج محەل) لە شوێنێک بەناوی (ئاگرە) لە نێوان ساڵانی ١٦٣٢ و ١٦٥٣دا ناوبانگی دەرکرد. ئەم بینایە گۆڕی هاوسەری شاجیهان بەناوی ممتاز محەل بوو. دوا پاشای گەورەی مەنگۆل، (ئورنگ زیب) بوو کە لە ساڵی ١٦٥٨-١٧٠٧ حوکمی کرد. لەو سەردەمەدا، پۆرتوگالییەکان بەتوندیی دەسەڵاتیان دابەزی بوو، بەڵام ئینگلیزەکان خەریکی ڕەگاژۆیی کردن بوون و لە ساڵی ١٦٦١دا بارەگایەکی هەمیشەییان لە بۆمبایی دانا و چونکە فەرانسەوییەکانیش دەیانویست بنکەیەک بۆخۆیان دانێن، ئینگلیزەکان بەرەبەرە بەربەرەکانییان لەگەڵ کردن. لە سەرەتای سەدەی هەژدەیەمی زایینییدا، بریتانیای مەزن و فەرانسە لە ئەوروپا و ئەمریکا لە ڕووبەرووی یەکتردا ڕاوەستان

و کێشەکەیان پەرەی‌سەند و خۆی گەیاندە هیندستان. حوکمڕانی فەرانسەویی (دوپلکس) (١٦٩٧–١٧٦٣) هەوڵی دەدا لە نێوان دەسەڵاتدارانی هیندستاندا کێشە پێک بێنێ، بەڵام (ڕۆبێرت کلیو)ی ئینگلیز لەو زەمینەیەدا پێشدەستیی کرد.

ئینگلیزەکان لە (کالکوتا) نیشتەجێ بوون، بەڵام لە ساڵی ١٧٥٦دا، شار لە لایەن شازادەیەکی هیندستانییەوە داگیرکرا. بەگوێرەی مێژوو، ئەم شازادەیە لەوپەڕی گەرمادا پتر لە سەد کەسی لە هۆدەیەکی بێ هەوادا زیندانیی کرد، کە زۆربەیان مردن. کلیو لە ساڵی ١٧٥٧دا کالکوتای داگیر کردەوە و لە شەڕی (پلاسی)دا شازادەی هیندستانیی شکاند. بریتانیای مەزن (بەنگاڵ)ی خستە دەست خۆی و بەرەبەرە لە هیندستاندا ڕۆڵی داوەریی (حەکەم) گرتەبەر و ئیمپراتۆریی مەنگوڵ یا مەگویڵی مەزنی وەک هێمایەک هێشتەوە. لە ناوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەیەمی زاییندا، ئینگلیزەکان بەگەشەسەندنی ڕوسیا لە ئاسیای ناوەندییدا، دەسەڵاتی خۆیان لە هیندستاندا لە مەترسییدا بینی. کێشەی نێوان ئەم دوو دەسەڵاتدارە گەورەیە بۆ ماوەی پەنجا ساڵ بەردەوام بوو. تەنانەت بەریتانیای مەزن گروپێکی ڕەوانەی ئەفگانستان کرد تا ئەو وڵاتە لە دەستی ڕوسیا بەدور ڕاگرێ. لە ساڵی ١٨٥٧دا، ئینگلیز بەهۆی شۆڕشی (سێ پایە)کان (سەربازانی هیندستانیی کە لە خزمەت دەوڵەتی ئینگلیزدا بوون)، دەسەڵاتی بەرەو کزیی چوو و کوشتاری ژنان و منداڵانی دانیشتووی شارە گرنگەکان لە لایەن شۆڕشگێرانەوە بوو بەهۆی تێکشکاندنی دڕندانەی شۆڕش لە لایەن سوپای ئینگلیزەوە. ئیمپراتۆریی مەنگوڵ لەناوچوو و هیندستان بەشێوەی ڕاستەوخۆ کەوتە ژێر فەرمانی کۆڵۆنیالەوە. دروستکردنی کەناڵی سوێس لە ساڵی ١٨٦٩دا، بەشێوەیەکی بەرچاو گەشەی بەپەیوەندییە بازرگانییەکانی نێوان ئەوروپا و هیندستاندا و بوو بەهۆی ئاوەدان بوونەوەی وڵات. بووژانەوەی ئابوری، دەسەڵاتی ئینگلیزەکانی پتر سەقامگیر دەکرد و لە ساڵی ١٨٧٧دا، شاژن ڤیکتۆریا بەشای هیند ڕاگەینرا و لە ڕیزی بنەماڵەی لەناوچووی مەگول دانرا. سەرەڕای ئەوە، هیندییەکان هەرگیز یاسای بەسەردا سەپێنراویان قبووڵ نەکرد و پتر لە ڕابوردوو هەوڵی ڕزگاربوونی خۆیان دا. بەشێکی زۆر لە ڕێبەرانیان داوای سەربەخۆییان دەکرد کە گرنگترینیان (گاندی) (١٨٦٩–١٩٤٨) بوو، کە هیندییەکانی بۆ خەباتێکی هێمنی بەبێ توندوتیژیی هاندەدا و لە ساڵانی دواییدا لە هەموو جیهان و تەنانەت لە وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکاشدا بەشێکی زۆر لایەنگرییان لێ کرد. لە شەڕی یەکەمی جیهانییدا، هیندستان بەدڵ پشتیوانی لە ئینگلیستان کرد. دەوڵەتی ئینگلیز کە تێکەڵاوی شەڕەکانی جیهان بوو لە ئەوروپادا، نەیدەتوانی وەک پێویست کۆسپی سەر ڕێگای هیندییەکان بێت بۆ ئەوەی کە ئەوان ئازادانە بۆ چارەسەرکردنی چارەنووسی خۆیان هەوڵ بدەن، بەڵام بەکۆتای یهاتنی شەڕ، ئینگلیزەکان هەوڵی کۆنترۆڵی پتری ئەو وڵاتەیاندا و لە بەرامبەر خۆڕاگریی خەڵکی ئەم هەرێمەدا زۆر بەتوندیی جوڵانەوە، بەڵام هیندییەکان لە بەرامبەریاندا لە سیاسەتی پێشنیازکراوی گاندی کەڵکیان وەرگرت.

ڕۆژی دەیەمی ئاپریلی ١٩١٩، هیندییەکان مانیان گرت و بەپێچەوانەی ڕێنوێنییەکانی گاندی لە بەرامبەر ئینگلیزەکاندا توند و تیژییان نواند. دوای سێ ڕۆژ، ئەفسەرێکی ئینگلیز لە وەڵامی ئەواندا

فەرمانیدا بەسەربازەکانی کە لە (ئامریستار) تەقە لە کۆمەڵێک خەڵکی بێ چەک بکەن. لە ئاکامدا، ٣٧٩ کوژران و ٢٠٠ کەسیش بریندار بوون. ئەم کارەی ئینگلیزەکان، ژمارەیەکی زیاتری هاندا کە لەگەڵ شۆڕگێڕانی سەربەخۆییخواز بکەون و هیوا و ئومێدی سازان لە دەست بچێ. دیاربوو کە ئینگلیزەکان دەبووایە سەربەخۆیی هیندستان بەڕەسمیی بناسن، بەڵام سی ساڵی خایاند تا ئەم سەربەخۆییە بەدەست بێت. شەڕی دووەمی جیهانیی بەشێوەیەک ئینگلیزی لاواز کرد، کە نەتوانێ پارێزگاریی لە ئیمپراتۆرییەکەی بکات، بەڵام بەنزیکبوونەوەی سەربەخۆیی، دوژمنایەتی لە نێوان هیندییەکان و موسوڵمانەکاندا پەرەی سەند و هەڕەشەیەکی تری بۆ هیندییەکان پەیداکرد.

کاتێک ئینگلیزەکان لە ساڵی ١٩٤٦دا سەربەخۆیی هیندستانیان قبوولکرد، هیندییەکان و موسوڵمانەکان نەیانتوانی لەسەر پێکهاتنی دەوڵەتی نوێ ڕێک بکەون و تەنانەت گاندیش نەیتوانی قەڵشی نێوان هیندییەکان و موسوڵمانەکان پڕ بکاتەوە. تەنیا ڕێگا چارە ئەوە بوو، کە هیندستان دابەش بکرێت و دوو دەوڵەتی جیاوازی لێ پێک بێت. هیند بەتەواویی وەک خۆی مایەوەو موسوڵمانەکان دەسەڵاتی پاکستانیان (ناوی پاکستان لە وشەیەکەوە وەرگیراوە کە دامەزرێنەری پاکستانە) گرتەدەست، کە لە دوو هەرێمی جیاواز بەهەزار و حەوت سەد کیلۆمەتر لەگەڵ یەکتر هەڵکەوتوون. ئەم دوو هەرێمە بریتی بوو لە پاکستانی ڕۆژئاوا لە باکوری ڕۆژئاوای هیندستان و پاکستانی ڕۆژهەڵات لە باکوری ڕۆژهەڵاتدا.

سەربەخۆیی و دابەشبوونی هیندستان: بوونی دوو وڵاتی هیندستان و پاکستان لە پانزدەیەمی ئاوگۆستی ١٩٤٧ەوە ڕەسمییەتیان پەیداکرد. هەردوو وڵات ئەندامی وڵاتانی خاوەن بەرژەوەندی هاوبەش بوون و شێوەیەکی نوێی ئیمپراتۆریی بوون لە دامەزراندنی پەیوەندیی لە نێوان کۆڵۆنییەکانی کۆن و نوێی ئینگلیزدا. بەڵام ژمارەیەکی زۆری هیندیی لە ناوچەکانی ژێردەستی پاکستان و موسوڵمانێکی زۆریش لە ناوچەکانی سەربە هیندستاندا دەژیان. لەبەر ئەوە، هاتوچۆی جەماوەر لە نێوان ئەم دوو وڵاتەدا زۆر بوو و لەگەڵ ئەوەشدا هاتوچۆکان تێکهەڵچوونیان بەدواوە بوو و ژمارەیەکی زۆر دەکوژران. لەو سەردەمەدا (جەواهیر لال نەهرۆ) (١٨٨٩– ١٩٦٤) مرید و قوتابی بەوەفا و لێهاتووی گاندی یەکەم پۆستی سەرۆک وەزیرانی لە ئەستۆ گرت. گاندی لە ساڵی ١٩٤٨دا، لە لایەن هیندییەکی توندڕەوەوە کوژرا کە دژی دابەشبوونی وڵات بوو. هیند ئەو دەوڵەتە گرنگانەی کە لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی هیندستاندا بوون ناچار کرد لە دەوری ئەو کۆبنەوە و بەکۆکردنەوەی ئەوان لە ساڵی ١٩٥٠دا دەوڵەتی کۆماریی ڕاگەیاند.

ساڵی ١٩٦٢ هیندستان (گوا)ی کە بۆ ماوەی ٤٥٠ ساڵ بنکەیەکی بازرگانیی وڵاتی پۆرتوگال بوو، خستە سەر وڵاتی خۆی. دوای سەربەخۆیی، نیوەدوورگەی وڵاتی هیند بوو بەگۆڕەپانی شەڕ و پێکدادانی بەردەوام. هیند لەگەڵ پاکستان و چین شەڕی کرد و ناچاربوو لەگەڵ گیروگرفتە گرنگە ناوخۆییەکان، لەوانە کەمایەتی (سیک) ڕووبەڕوو ببێتەوە. نەهرۆ لە ساڵی ١٩٦٤دا کۆچی دوایی کرد و ساڵی دوایی کچەکەی واتە (ئیندیرا نهرۆ گاندی) (١٩١٧–١٩٨٤) لە جیاتی باوکی دەسەڵاتی بەدەست گـــرت.

ئیندیرا زۆر بەتوندیی دژی سیکەکان جولایەوە و لایەنگرانی پەلاماری گەورەترین پەرستگای پیرۆزی سیکەکانیاندا. بیانوویان بۆ ئەم کارە، شاردنەوەی توندڕەوەکانی حیزبی سیک بوو لەو پەرستگایەدا. لە ساڵی ١٩٨٤دا، ئیندیرا گاندی لە لایەن یەکێک لە پارێزەرانی خۆیەوە کە سیک بوو، کوژرا و ڕاجیڤ گاندی پۆستی سەرۆک وەزیرانی هیندستانی وەرگرت.

دەربارەی پاکستان، بەشی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵاتی پێکەوە نەدەسازان. پاکستانی ڕۆژهەڵات کە خۆی بەدەرکراو لە ناوەندی دەسەڵاتدا دەبینی، لە ساڵی ١٩٧١دا ڕاپەڕی و بەیارمەتی هیندستان بەناوی وڵاتی (بەنگلادیش)، سەربەخۆیی بەدەستهێنا. بەنزیک بوونەوە لە ساڵی ٢٠٠٠، داهاتووی نیوەدوورگەی هیند، هێشتا جێی باوەڕ نییە. هیندستان وەک وڵاتێکی مۆدێرن کە شتێکی بۆ گوتن لە زەمینەی جیهانییدا هەیە، پتر لە جاران خۆی دەسەلمێنێت. پیشەسازیی سینەمای وڵات لەوپەڕی شکۆدایە و پیشەسازیی کۆمپیوتەر بەبەباشی گەشەی کردووە. هەروەها وڵاتی هیندستان خاوەن مەزنترین دیموکراسییە لە جیهاندا، بەڵام لەگەڵ گرفتی مەترسیهێنەری زیادبوونی ژمارەی دانیشتووانی ڕووبەڕووە و بەشێکی زۆری گوندەکانی لە برسییەتیدا دەژین.

پاکستان دوای تێپەڕ بوونی ساڵانی زۆر، سیاسەتی دیکتاتۆری سەربازی بەلاوە دەنێت و یەکێکە لە بەهێزترین وڵاتانی موسوڵمانی جیهان. بەنگلادیش کە وڵاتێکی هەرە هەژاری جیهانە، دانیشتووانێکی زۆری هەیە و بۆ مانەوەی خۆی تێدەکۆشێت. دوورگەی سیلان، لە دواخاڵی ئاوەکانی خوارووی هیندستان، لە ساڵی ١٩٤٨دا بەناوی (سریلانکا) سەربەخۆیی وەرگرت. بەشێکی گەورەی مێژووی ئەم سەردەمەی سریلانکا ڕووبەڕووی شەڕە ناوخۆییەکان و کەمایەتی (تامول) (تامیل) لە باکوری وڵاتدا بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی خۆی هەوڵ دەدات. دیارە، کە ئەم هەرێمەی جیهان دەیەوێت ڕۆڵی گرنگ لە چارەنوسی دوارۆژی جیهاندا بگێڕێت، بەڵام پێشبینی کردنی چۆنیەتی ئەم ویستە زۆر دژوارە.

چین هەردەم یەک لە پێنجی دانیشتووانی جیهانە: لەم هەزارەیەدا چین گەلێک بەرزیی و نزمیی خەمهێنەری هەبوو و لەوە دەچێت هێشتا بەکۆتایی ڕێگاچارەی سیاسی خۆی نەگەیشتبێت و لەبەر ئەوە ئاکامی مەسەلەکانی چین بۆ ئێمە جێگەی هەست پێ کردنە. لە سەرەتای ئەم هەزارەیەدا، گەورەترین بەشی چین لە دەست مەنگۆلەکاندا بوو. لە ساڵی ١٢١٠دا، کوبیلای خان کە بەتەواوی فەرهەنگی چینیی قبوولکردبوو، لە ناوەندی دەسەڵاتدارییەتی خۆیدا لە (شانگدو) لە باکوری (پکەن)، چینی بەڕێوە دەبرد. ئیمپراتۆرییەکەی لە چینەوە تا ئەورووپای ڕۆژهەڵاتی دەگرتەوە. کوبیلای خانیش وەک هەموو سەرکەوتووەکانی شەڕ توشی ناکامیی بوو: هێرشەکانی بۆ سەر ژاپۆن و ئاسیای باشوری ڕۆژهەڵات و دوورگەکانی سوید هیچ ئاکامێکیان بەدواوە نەبوو.

سەردەمی دۆزینەوەکان: دەسەڵاتی مەنگۆل بەسەر چیندا زۆر بەردەوام نەبوو و لە ساڵی ١٣٦٨دا لە لایەن بنەماڵەی (مینگ)ەوە ڕوخا. بەسەرۆکایەتی ئیمپراتۆرێک لەو بنەماڵەیە بەناوی (یۆنگول)، لە چیندا

دەستکرا بەزنجیرەیەک دۆزینەوە، کە ئەوروپا لەمێژ بوو دەیویست دەستی پێیان بگات. لە ساڵی ١٤٠٣- ١٤٢٤، چینییەکان لە سەرانسەری دەریالوشی هیندییدا لە هاتوچۆدا بوون و ئەندۆنیزیا و سیلانیان داگیرکرد و تەنانەت خۆیان گەیاندە دەریای سور. ئەم هەڵسوڕانانەی چین دەیتوانی پێکهێنەری ئیمپراتۆرییەکی جیهانی لەسەر شێوازی دامەزراندنی بنکە و بارەگای بازرگانی لە درێژەی ئەم کەنارەدا بێ، بەڵام بەهۆی بەرزی و نزمی و هاوسەنگییەکان بەدوای مەرگی یۆنگولدا، چین کۆتایی بەو هەوڵەی هێنا و وازی لە گەشەپێدانی تێکنۆلۆژیا هێنا. لە بەرامبەر دەوڵەتانی ئەوروپاییدا، چین ئیمپراتۆرییەکی مۆدێرنی دامەزراند و بەدبەختانە لە نێوان ئامانجە پاوانخوازەکانی ئەوروپادا مایەوە. سەدەیەک دوای گەڕانەوەی لێکۆڵەرانی چینیی بۆ وڵات، چین یەکەم کەشتی ئەوروپای بینی. لە ساڵی ١٥٥٧دا، پۆرتوگالییەکان دوورگەی بازرگانییان لە (ماکاو) دامەزراند، کە هێشتا لە دەست ئەواندایە. لە کۆتایی سەدەی شانزدەیەمدا چین یارمەتی کۆریای دا کە پاشەکشە بەژاپۆنییەکان بکات، بەڵام ئەم کردەوەیە ماڵئاواییکردنی بنەماڵەی مینگی بەدواوە بوو. هۆزەکانی (منچۆ) کە لە بنەچەی مەنگۆلییەکان بوون لە ساڵی ١٦٤٤دا، دەسەڵاتیان گرتەدەست و زنجیرەی (کنگ)یان دامەزراند.

یەکەم بنەماڵەی منچۆ لە چینی پاشایەتییدا دوا کاتەکانی شانازییهێنەریان پێشکەش کرد. منچۆکان لە ساڵی ١٦٨٩دا بەگوێرەی پەیمانێک ڕوسەکانیان ناچار کرد کە بەشێک لە وڵاتی خۆیان لە ناوچە دورکەوتووەکانی چین بەجێهێڵن.

لە سەدەی هەژدەیەمدا، چین (تیبت)، (بۆرما)ی و چەند ناوچەی تری خستە دەست خۆی و هاوکات دەوڵەتە ئەوروپاییەکانی لە کەنارە بەرتەسکەکانی ناوچە بازرگانییەکاندا هێشتەوە کە لە کۆنەوە بەدەستیانەوە بوو. گومان لەوەدا نەبوو کە بەتێپەڕبوونی کات، گەندەڵیی ئیداریی چین و گەشەکردنی تێکنیکی ڕۆژئاوا، قەیرانی بەدوادا دێت. ئەم قەیرانە لە ساڵی ١٨٤١دا سەریهەڵدا و هۆیەکەشی دەگەڕایەوە بۆ هەوڵی چین لە ڕاگرتنی سەودا و مامەڵەی تریاک کە لە لایەن ئینگلیزەکانەوە بەڕێوە دەچوو. ئینگلیزەکان لە بەرامبەر ئەم کردەوەیەدا، کاردانەوەیەکی توندیان پێشاندا و بنکەیەکی بازرگانییان لە (هۆنگ کۆنگ) دامەزراند. لەوەودوا، بۆ ماوەی سەدەیەک لە لایەن دەوڵەتە گەورەکانەوە سەری چین شۆڕ کرایەوە. هەرچەندە زۆربەی گیروگرفتەکانی چین ناوخۆیی بوون، بەڵام کارلێنەهاتوویی دەوڵەت ڕاپەڕینەکانی جوتیارانی بەدواوە بوو و لە ساڵانی ١٨٥٠- ١٨٦٠دا، شۆڕشی (تەپینگ) درێژەی هەبوو. دەوڵەتی ناوەندیی بەنرخێکی زۆر و ژمارەیەکی زۆری کوژرا و شۆڕشەکەی شکاند. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا، ئینگلیستان، فەرانسە، ئاڵمانیا، ڕوسیا و ژاپۆن وڵاتی چینیان لە نێوان خۆیاندا بەشکرد.

لە ساڵی ١٨٩٤-١٩٨٥دا ژاپۆن بەرەنگاری چین بوو و دوورگەی (تایوان)ی داگیر کرد. چینییەکان لە ساڵی ١٩٠٠دا، دژی داگیرکەران ڕاپەڕین و ناوی (بۆکسەر)ەکانیان لەسەر ڕاپەڕینەکەیان دانا. دەسەڵاتدارانی نێونەتەوەیی لەو ڕاپەڕینە بەبیانووی دەستێوەردان لە کاروباری چین کەڵکیان وەرگرت و ڕاپەڕینەکەیان سەرکوت کرد و بەم جۆرە پتر دەسەڵاتی خۆیان بەسەر چیندا سەپاند و پتر کۆنترۆڵیان کرد.

دیاربوو کە دەوڵەتی پاشایەتی چین لە پەلەقاژە و شکاندایە و لە ساڵی ١٩١١دا، ڕاپەڕینێکی سەرتاسەری دەوڵەتی پاشایەتی منچۆکانی ڕوخاند و چین دەوڵەتی کۆماریی دامەزراند.

ڕژێمی نوێ هەڵوەشایەوە لە ئاکامی بەربەرەکانیی لە نێوان فەرماندە سەربازییەکاندا کە لەشکری تایبەتییان بۆخۆیان پێک هێنابوو و بەشێکی پان و بەرینی وڵاتیان لە دەستدا بوو. بەدوای ئەوەدا، بەربەرەکانیی لە نێوان (چانگ کای چک) (١٨٨٧-١٩٧٥) و ماوتسی تۆنگدا (١٨٩٣-١٩٧٦) سەری هەڵدا. چانگ کای چک ڕێبەری چینیبە پارێزگارە ڕاسترەوەکان بوو و ماوتسی تۆنگ کۆمونیست و خوازیاری شۆڕش بوو بەدژی دەستێوەردانی بێگانە لە چیندا. سەرئەنجام کۆمونیستەکان سەرکەوتن، بەڵام دەبوایە ڕووبەڕووی گەلێک گیروگرفتی دژوار ببنەوە. ساڵی ١٩٤٣، ماو بۆ بەرگریی و سەرخستنی بزووتنەوە، لەگەڵ لەشکرەکەی دەستیکرد بەرێپێوانێکی درێژ و لە کەنارەکانی دەریاوە بۆ دورترین ناوچەی هەرێمی (شانگسی) لە باکوری ڕۆژئاوا چوون و بۆ ماوەی پانزدە ساڵ ئەم ناوچەیەیان کۆنترۆڵ کرد. دووبەرەکییەکان بەقازانجی ژاپۆن بوون، کە لە ساڵی ١٩٣٩دا ناوچەی مانچۆریی داگیرکرد و ڕژێمێکی دەستکردی بەناوی منچۆکوویی لێ دامەزراند. ساڵی ١٩٣٧ ژاپۆنییەکان هێرشیان کردە سەر باکوری چین و (شانگها)، (کانتۆن)، (فانکیین) و (هان)یان داگیر کرد. پێشڕەویی ژاپۆنییەکان لە شەڕی دووەمی جیهانییدا وەستا و دوای کۆتایی هاتنی شەڕ چین بەیەکجاریی دەسەڵاتی وڵاتی خۆی گرتەوە دەست.

کۆمونیستەکانی چین دەسەڵاتی وڵات دەگرنە دەست: ماو تسیتۆنگ بەهۆی لێهاتوویی لە شەڕی پارتیزانییدا توانی چانگ کای چک بشکێنێ کە بەتەواوی لە لایەن ئەمریکاوە یارمەتی دەدرا. لە ساڵی ١٩٤٩دا چانگ لەگەڵ لەشکرەکەی ڕایکردە تایوان و ماو کۆماری گەلیی چینی ڕاگەیاند. لەگەڵ بەدەسەڵات گەیشتنی کۆمونیستەکان کۆتایی بەدەسەڵاتی بێگانە لە چیندا هات، بەڵام گیروگرفتەکان وەک خۆیان مانەوە. لە ساڵی ١٩٥٠دا، چینییەکان دژی وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی بەشداریی جەنگی کۆریای کرد.

دوو هاوتا و دژی توندڕەو سەرەڕای زیانێکی زۆر هیچ سەرکەوتنێکیان بەدەست نەهێنا. لە پەیوەندیی لەگەڵ تایوان تا ساڵانی ١٩٥٠ کێشەکان بەردەوام بوون. ئەمریکا لایەنگریی لە تایوان دەکرد و سۆڤیەت لە چین. سەرەڕای ئەوە، لە ساڵی ١٩٦٠دا، چین پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ یەکێتیی سۆڤیەت پچڕاند تا لایەنێکی نوێ لە کۆمونیزم بەناوی ماوییزم دامەزرێنێت. سەردەمەکانی سەختگیری و ئازادی لە چیندا درێژەیان هەبوو و ڕێبەرانی چین لەسەر شێوەی حوکمکردن لەم وڵاتە پان و بەرینەدا دوو دڵ بوون.

لە پەنجاکان و بەتایبەتی لە بەشێکی زۆری شەستەکاندا، چین بەکردەوە خۆی لە دنیا دورخستەوە، بەڵام لە ساڵی ١٩٧١دا لە جیاتی تایوان بەئەندامی ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان وەرگیرا. لە ساڵی ١٩٧٢دا، وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا پەیوەندییە سیاسییەکانی خۆی لەگەڵ چین ئاساییکردەوە و بەدوای ئەوەدا پەیوەندییەکانی چین لەگەڵ وڵاتانی تر ئاسایی بووەوە. دوای مردنی ماوتسی تۆنگ،

ڕێبەرانی نوێی چین سیاسەتی ئابوریی ئازادیان گرتەبەر و ڕێگەیان بەکەرتی تایبەت دا و دەرگای وڵاتەکەیان بەسەر پەیوەندییەکانی بازرگانیی دنیای دەرەوەدا کردەوە. لە بەرامبەردا دەوڵەت وەک ڕابوردوو هیچ چەشنە پلانێکی نەبوو بۆ ئازادی سیاسی یا بەلاوەنانی ڕۆڵی ڕێبەرانی حیزبی. لە کۆتایی ساڵانی ١٩٨٠دا، بزوتنەوەی دیموکراتی سەریهەڵدا، کە خوێندکارانی زانکۆکان ڕۆڵی گرنگیان تێیدا هەبوو. ئەم بزووتنەوەیە، کە ڕەنگدانەوەی ویستی ئازادیبیخوازانە بوو، بەگوێی گەلانی جیهان گەیشت و لە کاتێکدا هەموو دانیشتووانی جیهان بەشێوەی ڕاستەوخۆ و بەهۆی سەتەلایتەکان و تێلێڤیزیۆنەوە تەماشای ڕووداوەکەیان دەکرد، سوپای چین لە گۆڕەپانی (تیانان مەن) بزوتنەوەکەی لە خوێندا گەوزاند. لە کۆتایی ئەم هەزارەیەدا، چین وەک بەشێکی نادیار لە هاوسەنگیی جیهاندا ماوەتەوە. بەرێبەرایەتی کۆمونیستەکان گەلێک لە گیروگرفتەکانی چین چارەسەر کران و توانیویەتی خۆراکی دانیشتووانی لە ژمارە نەهاتووی خۆی دابین بکات، هەروەها لە ستەمی بێگانەکان ڕزگاری ببێت، بەڵام گرفتە سیاسییەکانی بەردەوامن. لەم دواییانەدا، لە پێنج میلیار کەس دانیشتووانی سەرزەوی، پتر لە یەک میلیاریان چینیین، واتە بەهەمان ڕادەی بیست لە سەد کە لە چەند هەزار ساڵ لەمەوبەرەوە هەیە. بەسەرکەوتنی دیموکراسیی لە بەشێک لە هەرێمەکانی جیهاندا و لایەنگرییکردنی لاوانی چین لێی، پێشبینی دەکرێت کە دیموکراسی وەک دۆزینەوەی هەڵتەکێنەری سیاسی یۆنان، لە وڵاتی چینیشدا سەرکەوێت، بەڵام هیچ شتێک لە مێژووی مرۆڤایەتیدا بۆ پێشبینیکردن نابێت و ڕەوت و گۆڕانکارییەکانی چین نەناسراون و لە هەزارەی داهاتوودا بەتەواویی سەربە دوارۆژن.

ژاپۆن لە ڕیزی پێشەوەدا: مێژووی ژاپۆن بەچەشنی مێژووی چین باس لە وڵاتێک دەکات کە بەرەبەرە لە گۆشەگیری ڕزگاری دەبێت تا بگاتە پلەی هێزە گرنگەکانی جیهان. ژاپۆنییەکانیش وەک چینییەکان، بەرزی و نزمییەکی زۆریان بریوە تا گەیشتوونەتە پلەی ئێستایان.

جیاوازیی بەرچاو لە نێوان ئەو دوو دەوڵەتانەدا ئەوە بوو کە بەدوای شەڕی دووەمی جیهانییدا ژاپۆن ناچارکرا، دیموکراسی و سیستمی ئابوری ئازاد قبووڵ بکات و ئەمەش ڕێگای بۆ کردەوە کە لە زەمینەی ئابورییدا سەرکەوتنی بەرچاو بەدەست بێنێت. ژاپۆن دوای ئەوەی کە بەشێکی زۆر لە فەرهەنگی چینیی لە خۆیدا کۆ کردەوە، توشی جۆرێک گۆشەگیری بوو کە هەلومەرجی جوگرافیایی ئەم وڵاتە دوورگەییە پێکهێنەری بوو. هەوڵەکانی کوبیلای خان لە نێوان ساڵانی ١٢٧٤-١٢٨١دا، بۆ داگیرکردنی ژاپۆن ناکام مایەوە و تۆفانە توندەکان زیانێکی زۆریان بەکەشتییە جەنگییەکانیان گەیاند و ناچاریان کردن پاشەکشە بکەن. ژاپۆنییەکان ڕێزێکی زۆر لەو تۆفانە خوداییە (بە زمانی ژاپۆنی کامیکاز) دەگرن. لەبەر ئەوە بوو کە دوای تێپەڕبوونی بیست سەدە، فڕۆکەوانەکانی ژاپۆن کە لە جەنگی دووەمی جیهانییدا خۆیان دەتەقاندەوە بەدوژمندا، ناوی کامیکازیان لەسەر خۆیان دانا. ڕووکردنی بازرگانەکان و ڕاگەیەنەرە ئایینییە مەسیحییەکان لە پۆرتوگال و ئیسپانیاوە، سەرکەوتنی پتری بۆ ژاپۆن دەستەبەر کرد. لە ساڵی ١٥٤٩دا، ڕاگەیەنەرێک بەناوی (فرانسوا گزاویە) هاتە ژاپۆن تا دانیشتووانی ئەم وڵاتە بکات

بەمەسیحیی کە سەرنەکەوت، بەڵام هێندێک ئاکامی بەدەستهێنا. لە نیوەی دووەمی سەدەی شانزدەیەمدا ژاپۆن لە ناوخۆیدا یەکی گرتەوە و کۆتایی بەشەڕی دەرەبەگایەتی هێنا کە لە لایەن فەرماندەکانەوە بەڕێوە دەچوو. لە ساڵی ١٥٨٥دا، (تویوتومی هیدیوشی) (١٥٣٧-١٥٩٨) کە لە بنەماڵەیەکی جوتیار بوو و بەهۆی لێوەشاوەیی لە کاروباری سیاسی و سەربازییدا بەو پلەیە گەیشتبوو، دەسەڵاتی ژاپۆنی گرتەدەست و پەلاماری مەسیحییەتیدا و بۆ ماوەی چل ساڵ لەو وڵاتەدا کۆتایی بەدەسەڵاتی مەسیحییەت هێنا. هەوڵی پاوانخوازانەی لە کۆریادا بەئاکام نەگەیشت، بەڵام ئەم هەوڵانە لە سەدەکانی دواییشدا بەردەوام بوون.

پێکهاتنی حوکمی شوگونەکان لە ژاپۆن: دوای مەرگی تویوتومی هیدیوشی، (ئیاسو) (١٥٤٣-١٦١٦) بەرەبەرە دەسەڵاتی خۆی بەرفراوان کردەوە و سەرئەنجام لە ساڵی ١٦٠٣دا، لە لایەن ئیمپراتۆرەوە بە(شوگون) واتە فەرماندەی گشتیی دیارییکرا و لە ڕاستیدا ئەوە ئیاسو بوو کە لەژێرەوە ئیمپراتۆریی بەڕێوە دەبرد. دوای ئەوە پلەی شوگون یا شوگونا بۆ ماوەی دوو سەدە و نیو لە بنەماڵەی ئیاسو واتە بنەماڵەی (توکوگاوا)دا مایەوە. ئیاسو کۆتایی بەهەوڵی بەلاوەنانی مەسیحییەت هێنا و بەگشتیی هەموو بازرگانە بێگانەکانی لە ژاپۆن دەرکرد و بەڕاشکاویی وڵاتی لە جیهان دورخستەوە و گۆشەگیری کرد. گەڕانەوە بۆ سەر بایەخە کۆن و سوننەتییەکانی (سامورا)یی تەنانەت ژاپۆنییەکانی ناچار کرد کە لە چەک کەڵک وەرنەگرن، هەرچەندە لەوانە بوو کە لە لایەن جوتیارەکانەوە کە لە سیستمی شەرافەتی بێ ئاگا بوون و لە لایەن بەگزادەکانەوە کەڵکیان لێوەرگیرێت. ئەمە یەکێک بوو لەو دیاردە هەرە تایبەتییانەی مێژووی مرۆڤایەتی کە بەزانیاریی لە تێکنیک کەڵک وەرنەگرێت و تێکنۆلۆژیا بەلاوە بنێت. هەرچەندە ئەمە دەیتوانی بەهۆی گەڕانەوەی ژاپۆن بەرەو خۆی، کە ڕووبەڕووی هیچ هەڕەشەیەکی دەرەکی نەبوو، بەئەنجام بگات. سەرەڕای ئەوە لە ناوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا قۆناخێک سەریهەڵدا، کە دەرەتانی خۆبواردن و گۆشەگیریی نەبوو. کەشتییە ڕۆژئاواییەکان دەستیان بەسەر دەریاکاندا گرتبوو و بڕیار بوو کە ژاپۆن بەرەو بنەماڵەی مرۆڤایەتی ڕێنوێنی بکەن تا لە دامەزراندنی پەیوەندییە بازرگانییەکانی سود وەرگرێت. لە ساڵی ١٨٥٥دا، کەشتییە ئەمریکاییەکان بەسەرۆکایەتی (ماتیۆکال نێرتپری) (١٧٩٤-١٨٥٨) گەیشتنە کەنارەکانی (توکیۆ) بۆ پەیمانێکی بازرگانی. نێرتپری ساڵی دواتریش گەڕایەوە و ژاپۆنییەکانی ناچار بەمۆرکردنی ئەم پەیمانە کرد. لەو کاتەدا دوو شێوە بۆچوون بەسەر ژاپۆندا زاڵ بوو. لایەنێک دەیویست بێگانەکان بەئاوی دەریاکاندا بدات و ئەوی تریان خوازیاری هاوکاری و وەرگرتنی دەستکەوتە تێکنیکییەکانی ڕۆژئاوا بوو. (موتسو هیتو) (١٨٥٢-١٩١٢) کە ساڵی ١٨٦٨ بەپلەی ئیمپراتۆریی گەیشت، بۆ بەلاوەنانی سیستمی شوگونییەکان و دەرەبەگایەتی، لەگەڵ چاکسازەکان یەکی گرت و چالاکانە ژاپۆنی لەگەڵ تێکنیکی ڕۆژئاوایی ئاشنا کرد.

گۆڕانی بنەڕەتیی و هەمیشەیی لە ساڵی ١٨٧٧دا بەئەنجام گەیشت. سوپای پێکهاتوو لە ساموراییەکان لە لایەن خەڵکی ئاساییەوە کە چەکی مۆدێرنیان هەبوو، پارچە پارچە کران و ژاپۆن

سوپایەکی دەریایی دامەزراند و بەشوێن خەوە پاوانخوازییەکانی (هیدیوشی) کەوت کە لە سێ سەدەی ڕابوردوو بینیبووی و یەکەم ئامانج داگیرکردنی چین بوو، کە هێشتا لە دەست بێگانەکاندا دیل بوو. سەرکەوتنی ژاپۆن دەرەتانی بۆ ڕەخساند کە بەرەو وڵاتانی کۆریا و منچۆریی بچێت، کە ئەم مەسەلەیە کێشە و تێکهەڵچوونی لەگەڵ ڕوسیا بۆ پێک هێنا. لە بەرامبەر سەرسوڕمانی گشتییدا، ژاپۆن لە ساڵی ١٩٠٤دا بەهێرشێکی کتوپڕ بۆ سەر ڕوسیا و باشوری دوورگەی (ساخالین)ی لە دەست دەرهێنا و لە ساڵی ١٩١٠دا کۆریای خستە سەر خاکی خۆی. پاوانخوازییەکانی ژاپۆن دەیان ساڵ بەردەوام بوو. لە وڵاتانی ڕۆژئاواییدا بەرەبەرە ئەو پرسیارە زەق ببووەوە، کە ئایا ڕزگارکردنی ژاپۆن لە تەنیایی کارێکی دروست بوو؟ ژاپۆن لە شەڕی یەکەمی جیهانییدا، لەگەڵ هاوپەیمانەکان بوو بەڵام ڕۆڵێکی زۆر چالاکی نەبینی و تەنیا چەند دوورگەی سەربە ئاڵمانیای لە باکوری هێڵی ئیستیوادا داگیر کرد. دوای کۆتایی هاتنی شەڕ، ژاپۆن دوژمنایەتی پەرەگرتووی خۆی دژی دەسەڵاتدارانی ڕۆژئاوایی ئاشکرا کرد و ویستی کە لە وڵاتی چیندا مافی بەرهەمهێنانی پێ بدرێت. ساڵی ١٩٣١، ژاپۆن هێرشی کردە سەر منچۆریی و لە ساڵی ١٩٣٧یشدا لە بەرامبەر هەڵوێستی نەرمی ڕۆژئاوادا، وڵاتی چینی داگیر کرد.

شکانی فەرانسە لە ساڵی ١٩٤٠دا، هەلی بۆ ژاپۆن ڕەخساند کە هیند و چین لە دەست ئەم وڵاتە دەربێنێت و بوونی خۆی لە ڕۆژهەڵاتی باشووری ئاسیادا سەقامگیر بکات. ئەمریکا تەنیا وڵاتێک بوو کە ژاپۆنییەکان ترسیان لێی هەبوو. لەبەر ئەوە خۆیان بۆ پەلامارێکی نوێ ئامادە دەکرد وەک ئەوەی کە لە ساڵی ١٩٠٤دا بۆ سەر ڕوسیایان کرد. لە ساڵی ١٩٤١دا لە ناکاو هێرشیان کردە سەر کەنارەکانی (پیرلهاربۆر) و زیانێکی قورسیان بەکەشتییەکانی ئەمریکا گەیاند. تەنیا جێگەی بەتاڵ لەسەر تابلۆی سەرکەوتندا، نەبوونی کەشتییە فرۆکەهەڵگرەکانی ئەمریکایی لەو بنکەیەدا بوو کە لەو هێرشەدا ڕزگاریان بوو. لە مانگەکانی دواییدا، ژاپۆن هێرشی کردە سەر فیلیپین، ئاسیای باشووری ڕۆژهەڵات و لەوانە سەنگاپور و هیندی ڕۆژهەڵاتیان لە دەست هوڵەند دەرهێنا. ژاپۆن لەو کاتەدا بەو ڕادەیەی کە لە دەریالوشی ئارامدا ترسناک بوو، ئاڵمانیش لە ئەوروپادا. سەرەڕای ئەوەش ناکامییەکان لە کاتێکەوە سەریان هەڵدا کە ئەمریکا کەشتییەکانی ژاپۆنی لە یونی ١٩٤٢دا لە بەندەری میدوەی تێکشکاند.

یەکەم کەڵک وەرگرتن لە بۆمبی ئەتۆمی: دوای بەندەری میدوەی، ژاپۆنییەکان پاشەکشەیان کرد. بەتەواوی وەک ئاڵمانییەکان کە لە ڕوسیا شکان. هێزەکانی ئەمریکایی دوورگە بەدوورگە پێشڕەوییان دەکرد و لە نێوەڕاستەکانی ساڵی ١٩٤٥دا گەیشتنە ناوچەیەک کە پێشتر ژاپۆنی بوو. کۆتایی شەڕی دەریالوشی ئارام تێکەڵاویی کەڵک وەرگرتن لە مۆدێرینترین چەکی سەردەم واتە بۆمبی ئەتۆم بوو دوای بۆمبارانی هێروشیما و ناگازاکی، ژاپۆنییەکان بەبێ قەید و شەرت لە ڕۆژی دووەمی نۆڤێمبەری ١٩٤٥دا خۆیان بەدەستەوەدا. سەردەمی پاوانخوازیی سەربازی کۆتایی پێهاتبوو و وڵاتی ژاپۆن هەر ئەو چوار دوورگەیەی بۆ مایەوە کە لە سەردەمی کەشتیڕانیی (پری)دا ژاپۆنی لەسەر بنیادنرا بوو. بەدوای شکانیدا لە لایەن ژەنەراڵ (مک ئارتۆر)ی فەرماندەی هێزە داگیرکەرەکانی ئەمریکاوە یاسایەکی

بنەڕەتیی دیموکراسیی بەسەردا سەپا و مافی پێکهێنانی هێزی سەربازیی نەبوو و تەنیا دەیتوانی بۆ پاراستنی بەرژەوەندەکانی خۆی پشت بەئەمریکا ببەستێت.

بەم جۆرە ژاپۆن لەژێر باری خەرجیی قورس و گرانی سەربازیی ڕزگاری بوو و بەهەموو توانایەوە خۆی بۆ کاروباری بازرگانی ڕێکخستەوە. لەسەرەتای سالآنی هەشتای زایینییدا سەرکەوتنە ئابورییەکان ڕێگای بۆ کردەوە کە لە وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا دەوڵەمەندتر و لە ڕووی تێکنیکیشەوە بکەوێتە پێش ئەوروپای ڕۆژئاواوە. ژاپۆنییەکان توانییان تێکنیکە نوێیەکانی ڕۆژئاوا بەبەرهەم بهێنن و بازاڕی ئەو وڵاتانە پڕ لەو بەرهەمە ناسراوانە بکەن و بەنرخێکی کەمتر بەخۆیان بفرۆشنەوە.

ئەمڕۆ شێوەی بیرکردنەوە و سیاسەتی ژاپۆن وەک ڕابوردوو لە دوو بنەمای دژ بەیەکتر، گۆشەگیری و گەشەکردندا ماوەتەوە. سەرەڕای ئەوانە بەقوڵی دەسەڵاتی بەسەر پەیوەندییە بازرگانییەکانی جیهاندا هەیە. کۆمەڵگایەکی دوورگەنشینی یەکپارچەیە و لە سەرەتای ساڵی ٢٠٠٠وە بەشێکی زۆری سەرمایەی جیهانی بەدەستەوەیە و یەکێکە لە بەدەسەڵاتترین وڵاتانی جیهان. بڕیارەکانی لە داوڕۆژی جیهاندا شوێنی خۆیان هەیە و دەبێ سەرنجیان پێ بدرێت و لەوە دەچێ کە کردەوەی ئاشتییخوازانەی ئەمڕۆی بەهێندێک ئامانجی گەیاندبێت کە لە ڕابوردوودا نەیتوانیوە لە ڕێگای شەڕەوە بەدەستیان بێنێت.

وڵاتێکی نوێ لە هێڵی پێشەوەی بازاڕی جیهانییدا: لە دەوروبەری ساڵی ١٠٠٠ ز.دا کێ لە ئەوروپادا دەیتوانی پێشبینی بکات کە لە دوا سەدەی ئەم هەزارەیەدا، دەسەڵاتی وڵاتێکی نوێ لەوبەری کەنارەکانی دەریالوشی ئەتلەسیی (اقیانوس) گەشە بستێنێت؟ چۆن ئەو بیرە چووە ناو مێشکی جەماوەرێکەوە کە تەنانەت نەیاندەزانی کۆمەڵێک وڵات لەوبەری دەریالوشی ئەتلەسییدا هەیە؟ ڕەنگە ڤایکینگەگان یەکەم کەسانێک بووبن کە مەترسی گەیشتنیان بۆ ئەم وڵاتانە و داگیرکردنی کەنارەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتی (گرینلاند)یان لێ دەکرا کە ئەمڕۆ بە(ترتور) (وڵاتی نوێ) دەناسرێت. ئەوەندەی کە ئێمە ئاگادارین، ڤایکینگەکان یەکەم ئەوروپایی بوون کە خۆیان گەیاندە دوورگەکانی وڵاتی نوێ، بەڵام زۆری لێ نەمانەوە و لەوە دەچێ کە زۆر بەدۆزینەوەکەی خۆیان خۆشحاڵ نەبوون. سەرەڕای ئەوەش گەلێک ڕووداو لە دوو ئەمریکادا سەریان هەڵدا کە ئەوروپاییەکانیش لێیان بەئاگا نەبوون. بۆ نمونە کۆمەڵە فەرهەنگێکی ئەمریکایی بەپلەیەکی بەرزی گەشەکردن لە مەکسیک و لە سەردەمی ئیمپراتۆریی (ئەزتەک)ەکان لە بەشی باکوری زنجیرە چیای (ئەند) و شوێنی ژیانی (ئەنک)ەکان گەیشتبوو. گەشتی ئەوروپاییەکان بەشوێن نەدۆزراوەکاندا کە دوای ڤایکینگەکان ئەنجامی گرت، سودی بۆ دۆزەرەکان هەبوو، بەڵام زیانی بەهۆزە نیشتەجێکان گەیاند و لە لایەن ئەوانەوە لەناوچوون. لە سەدەی شانزدەیەمدا گەلێک نەتەوەی جیاواز بۆ نمونە ئیسپانیاییەکان، فەرانسەوییەکان، هوڵەندییەکان، ئینگلیزەکان و تەنانەت سویدییەکان بەرەو دنیای نوێ بەڕێکەوتن و سەرئەنجام ئینگلیزەکان کەوتنە پێشەوە و هێڵێکی پەیوەندیی خۆڕاگریان لە (مەن)ەوە بۆ (کارولینان)ی باشوور و (ترنەن) دانا کە دواتر بەکەنادا ناسرا. فەرانسەوییەکان بەرەو ڕۆژئاوا چوون و لە ساڵی ١٦٨٢دا گەیشتنە شوێنی تێکەڵ بوونی ڕووباری (میسیسیپی) لەگەڵ دەریا و هەموو بەشەکانی ناوەندیی و وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمڕۆ و ڕۆژهەڵاتی کەنادایان خستە دەست خۆیان.

دامەزراندنی بنکەی کۆچەرانی پۆلی موت لە وڵاتەیەکگرتووەکاندا: هەرچەندە ژمارەیەکی کەم لە کۆچەرانی ئینگلیز لە کەنارەکانی دەریالوشی ئەتلەسی نیشتەجێ بوون، بەڵام ئەم ژمارەیە زۆر بەپەلە زیادی کرد، لە کاتێکدا بنکەکانی فەرانسەوی ژمارەیەکی کەم و بڵاویان تێدابوو. لە ساڵی ١٦٨٩دا ئینگلیز و فەرانسە چەند جار لە خاکی ئەمریکادا پێک هەڵپڕژان و شەڕیان کرد. سەرئەنجام ئینگلیزەکان توانییان فەرانسەوییەکان دەربکەن و هەموو ڕۆژهەڵاتی میسیسیپی و باکوری دوورگەی مەکسیک بخەنە دەست خۆیانەوە. لە ڕۆژهەڵات و باشووری ناوچەی ئینگلیزەکان، ئەمریکای لاتین بەدەست ئیسپانیا و پۆرتوگالییەکانەوە بوو.

ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی: ئینگلیستان کە قەرزێکی زۆری شەڕی کەوتبووە سەر، بۆ دانەوەی قەرزەکانی باجێکی نوێی بۆ کۆچەرانی وڵاتەکەی خۆی دانا، کە بەربەرەکانی بەدواوە بوو. بەربەرەکانیی ئەم گروپانە سەربەخۆیی ئەمریکای لە ساڵی ١٧٧٦دا بەدواوە بوو.

سەرکەوتنی کۆچەرە بنکەنشینەکانی ئەمریکا بەسەر ئینگلیزدا: کۆچەرە ئەمریکاییەکان توانییان بەهاوکاریی فەرانسەوییەکان لە ساڵی ١٧٨٣دا ئینگلیزەکان بشکێنن و پەیمانی ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی خۆیانیان پێ مۆر بکەن.

قبووڵکردنی یاسای بنەڕەتیی وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا:

جۆرج واشنتۆن بەیەکەم سەرۆک کۆمار هەڵبژێرا: ئەرکی دەوڵەتی نوێ لە ڕێککەوتننامەیەکدا بەناوی (بنەماکانی کۆنفیدراسیۆن) ئامادە کرابوو و لە کۆبوونەوەیەکی ساڵی ١٧٨٧دا بەیاسای بنەڕەتیی قبووڵکرا و سەرئەنجام دەوڵەتێکی بەهێزی فیدرالیی پێ دامەزرا. جۆرج واشنتۆن کە ژەنەراڵێکی خەباتکار و ڕێبەری ئەمریکاییەکان بوو لە شەڕی ئازادیی و سەربەخۆیی ئەمریکادا، بەیەکەم سەرۆک کۆماری وڵات دیارییکرا و لە ساڵی ١٧٨٩دا بەرپرسایەتییەکەی لە ئەستۆ گرت. لە نێوان هەموو سیستمە سیاسییە تاقیکراوەکاندا، ئەزمونی سیاسی ئەمریکا شوێنێکی جیاوازی هەیە.

گەلێک وڵاتی جیهان وەک مودێک کەڵکیان لە ئەزمونی سیاسی ئەمریکا وەرگرت. لەو سیستمەدا بوونی سێ ناوەندی دەسەڵات دەبێتە هۆی ئەوە کە هیچ کەس و ڕێکخراوێک دەسەڵاتی تەواوی بەدەست نەبێت. هەڵبژاردنی خولییش (دەوریی) دژی کۆکردنەوەی دەسەڵات لە ناو کاربەدەستانی حوکمدا. حوکمی ناوەندیی بەدوای دانانی چوارچێوەی دیارییکراوی سەرەتایی تا ڕادەیەک بەهێزی ببوو، بەڵام ڕاگەیەنراوی ماف و مەبەستە فیدراڵییەکەی پێکهاتنی حوکمی سەرەڕۆی دژوار و تەنانەت مەحاڵ کرد. سیستمی ئەمریکایی لە بیروبۆچوونی دیموکراتیی سەرچاوەی وەرگرتووە کە ویست و داخوازیی گەل بەبنەمای سەرەکیی و یاسایی دەزانێت و ئەمەش شتێکە کە بەڕاشکاویی لە یەکەم وشەکانی یاسای

بنەڕەتییدا بەرچاو دەکەوێت: (ئێمە گەل...). ئەوەی کە یاسای بنەڕەتیی ڕوون و ئاشکرا کەنیسەی لە دەوڵەت جیا کردەوە، بێگومان بیری کۆنی شەرعیەت واتە بەڕەوا زانینی بوونی پاشا وەک ئەوەی کە خودا دەسەڵاتی لەسەر زەوی پێبەخشیوە. شێوازی ئەمریکایی لە یۆنانییەکان بیری ئازاد و دیموکراسی و لە ڕۆمییەکان ڕێزگرتن لە یاسای وەرگرتووە. لەوە دەچێ کە یاسای بنەڕەتیی ئەمریکا لە زۆر سیستمی سیاسی وڵاتانی تریش کەڵکی وەرگرتبێت، بەبێ ئەوەی کە بەتەواو و بێخەوش بزانرێت. کردەوەی ورد و گۆڕانکارییەکانیشی لە خۆیدا کۆکردووەتەوە بۆ گەیشتن بەسەربەخۆیی گرنگ بەڵام ناتەواو بوو.

هەروەها وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە ساڵی ١٧٨٩دا لە ئەندازیاری ئینگلیز (سامۆیل سلاتر) بۆ دروستکردنی ئامێری نوێ و پێویست بۆ شۆڕشی پیشەسازیی کەڵکی وەرگرت. بەهێزی تێگەیشتنی ئازادی خۆی و بیرو بۆچوونەکانی تاک بەپەلە گەشەی سەند و لە ماوەی کەمتر لە سەدەیەکدا بەکەڵک وەرگرتن لە پانتایی خاک و سەرچاوەی زۆری سروشتی لە بواری تێکنیکەوە بوو بەمەزنترین نەتەوە و وڵاتی جیهان. دوای ئەوە بەکڕین یان داگیرکردنی وڵاتی تر بەرەو ڕۆژئاوا پان بووەوە. سەرۆک کۆمار (تۆماس جێفەرسۆن) بەشی (لویسیانا)ی لە نێوان میسیسیپی و چیا بەردییەکاندا بەپانزدە میلیۆن دولار و (فلوریدا)ی لە ساڵی ١٨١٩ بەپێنج میلیۆن دولار لە ئیسپانیا کڕی. لە ساڵی ١٨٤٥دا وڵاتی (تەکساس)ی لە دوای ڕاپەڕینی دانیشتووانی بەدژی مەکسیک و سەرکەوتنیان بەسەر مەکسیکدا خستە سەر خاکی خۆی. ئاکامی شەڕ بۆ وڵاتەیەکگرتووەکان بەدەستخستنی مەزنترین بەشی کالیفۆرنیا و باشوری ڕۆژئاوا بوو. بەگوێرەی پەیمانێک لەگەڵ ئینگلیستان بوو بەخاوەنی بەشێک لە هەرێمەکانی باشوری ڕۆژئاوا و لە ساڵی ١٨٥٣دا سنوورەکانی هاوبەشی کەنادا و مەکسیک دیارییکران و هەتا ئەمڕۆ وەک خۆیان ماونەتەوە.

شەڕی ١٨١٢ لە نێوان ئینگلیستان و وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکادا: لەسەردەمی شەڕەکانی ناپلیۆن بۆناپارتدا کە لە ساڵی ١٧٩٦-١٨١٥ی خایاند، وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا هەوڵیدا بێلایەن بمێنێتەوە، بەڵام لە ساڵی ١٨١٢دا توشی شەڕ بوو لەگەڵ ئینگلیستان. ئینگلیزەکان شاری واشنتۆنیان سوتاند، بەڵام ئەمریکا خۆی ڕاگرت و لەسەر پێ مایەوە و لە یاری چارەنوسی دەچوو کە لە شەڕی سەخت و دژواری (ئورلان)ی نوێدا لە یانواریی ١٨١٥ و مۆرکردنی پەیمانی ئاشتییدا سەرکەوت. تا ڕادەیەک بەو گۆڕانکارییانەی کە بەهۆی لەشکرکێشانەکانی ناپلیۆن ئەنجامیان گرت، کۆچەرەکانی ئەمریکای لاتین لە ئیسپانیا و پۆرتوگال جیابوونەوە. لە ساڵی ١٨٢٣دا ئەمریکا ڕایگەیاند کە هەموو قاڕەی ئەمریکا لە دەرەوەی سنوور و دەسەڵاتی ئەوروپا دان و بەڵێنیدا کە ئازادیی نەتەوەکانی ئەمریکا دەستەبەر دەکات. ئەمە بەناوی پسپۆرییەتی (مۆنرۆیە) واتە سەرۆک کۆمار مۆنرۆیە (١٧٥٨-١٨٣١) ناسرا و بەڵێنیی دەستەبەرکردنی ئازادیی ئەمریکاییەکانیش نیشانەی هێزی نوێی ئەمریکا بوو لە بەرامبەر جیهاندا. لەو سەردەمەدا دیاردەی کۆیلەیەتی گرفتی زەق و بەرباس بوو. کەمایەتییەک لە هەرێمەکاندا کۆیلەیەتیان پێ ڕەوا بوو، لە کاتێکدا هەرێمەکانی تر دژی کۆیلەداریی بوون. هەرێمەکانی دژی بەکۆیلەیەتی واتە

باکورییەکان ژمارەیان پترو لە بواری پیشەسازیشدا گەشەکردووتر بوون. کۆیلەدارییان بەدیاردەیەکی دور لە ڕەوشت و دژ بەڕاگەیێنراوەکانی سەربەخۆیی و یاسای بنەڕەتیی دەزانی. باشوورییەکان کە باکورییەکانیان بەهەڕەشەیەک لە بەرامبەر خۆیاندا دەبینی، ئامادەنەبوون واز لە شێوازی ژیانی خۆیان بهێنن کە لەسەر بنەمای کەڵ کوەرگرتن لە کۆیلە دایاننابوو.

شەڕە ناوخۆییەکانی ئەمریکا: بەرفراوان بوونەوەی وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا بەرەو ڕۆژئاوا، بارودۆخەکەی خراپتر کرد. هەرێمە نوێیەکان دەبووایە بۆ ئەندام بوون لەو یەکێتییەدا ڕای خۆیان لەسەر لایەنگریی یا دژایەتیکردن لەگەڵ کۆیلەداریی دەربڕن و سەرئەنجام کاتێک نەیانتوانی لەسەر ئەم گرفتە پێک بێن، شەڕ لە نێوانیاندا سەریهەڵدا و هەموو ئەمریکای گرتەوە. (ئابراهام لینکۆڵن) کە لە لایەن حیزبی تازە دامەزراوی کۆمارییەوە کرابوو بەسەرۆک کۆمار، هەوڵیدا کە لە نێوان هەرێمەکاندا یەکێتی پێک بێنێتەوە کە لە لایەن سیانزدە هەرێمی باشوورەوە بەناوی هاوپەیمان هەڵوەشابوو و ئەوان بگەڕێنێتەوە ناو کۆنفیدراسیۆنی ئەمریکا و بەهەرێمەکانیترەوە گرێیان بداتەوە. لینکۆن لە چواری ئاپریلی ١٨٦٥دا واتە تەنیا چەند ڕۆژ دوای سەرکەوتنی هێزەکانی ئەمریکا کوژرا، بەڵام ئامانجی ئەو سەرکەوت و وەک یەکێک لە گەورەترین سەرۆک کۆمارەکانی ئەمریکا مایەوە. بەشێک لە کۆیلەکان تەنانەت بەرلە تەواوبوونی شەڕ ئازاد ببوون، بەڵام بەربەرەکانێی ڕەشپێستەکان بۆ بەدەستهێنانی مافی مەدەنی دەبووایە سەدەیەکیتریش بەردەوام بێت و کێشەی پەیوەندییە ڕەگەزییەکان ئێستاش یەکێکە لە دیاردە سەرەکییەکانی دژ بەئارامی لە ئەمریکادا. دوای کۆتایی شەڕی ناوخۆ، وڵاتەیەکگرتووەکان هەستی بەجیابوونەوە لە دنیا کرد بەهۆی دەریالوشییەکانی ئەتڵەسی و ئارامەوە و لە دەستدرێژی بەدور و پارێزراو بوو و لە ئاکامدا دەتوانێ هەوڵی ئاوەدانکردنەوەی ڕۆژئاوا بدات. زۆربەی هۆزە سورپێستەکانی ڕۆژئاوا لە بەرامبەر ئەو کۆچەر و سەربازانەدا ڕاوەستان کە چووبوونە وڵاتی باووباپیرانیان و بەربەرەکانێیان کردن. دەکرێ بڵێین کە ئەم بارودۆخە لەگەڵ پێک هەڵپرژانەکانی ڕابوردوو کۆمەڵگای مرۆڤایەتی شارستانە جیاوازەکانەوە زۆر جیاوا نەبوو کە لە نێوان جوتیاران و شارەکان و هۆزە ڕاوکەر و ئاژەڵدارەکاندا ڕوویدەدا. سورپێستەکان سەرەڕای ئازادبوونیان نەیانتوانی لەبەرامبەر تێکنیکی پێشکەوتووی پەلامارەدەراندا بوەستن. لە ساڵی ١٨٩٠دا زۆربەی سورپێستەکان لە ناوچە تایبەتییەکاندا نیشتەجێ کرابوون. وڵاتەیەکگرتووەکان لە ساڵی ١٨٦٧دا (ئالاسکا)ی لە ڕوسیا بەحەوت میلیار و دووسەد میلیۆن دولار کڕی و وەک کڕینی (لویسیانا) بەتوندیی کەوتە بەر ڕەخنەوە، بەڵام ئالاسکا لە دواڕۆژدا بۆ ئەمریکا سنوورێکی نوێ و گرنگ بوو. بۆ بەرزکردنەوەی بایەخی وڵاتەکەی ئەمریکا بۆ ماوەیەکی زۆر دژی بەکولۆنیی کردن بەشێوەی ئەوروپا بووە، سەرەڕای ئەوەش لە شەڕی ١٨٩٨دا لەگەڵ ئیسپانیادا، (پۆرتۆریکۆ) و (فیلیپین)ی کە تا ئەوکاتە کۆلۆنی ئیسپانیا بوون، خستە سەر وڵاتی خۆی. بەداگیرکردنی دوورگەکانی (هاوایی) لە هەمان ساڵدا هەستی کرد لە چوارچێوەیەکی بچوکدا کەوتووەتە ڕیزی دامەزرێنەرانی ئیمپراتۆریی. لە سەد ساڵی دواییدا، لە نێوان گۆشەگیریی و دەستێوەردانی جیهان لە گوماندا بوو. بێگومان توانای خۆتێهەڵقورتانی هەبوو و لە هێندێک بۆچوونی سیاسییدا دەیتوانی

پێکهێنەری ئەم مەبەستە بێت. لە بەرامبەردا ئەو کۆچەرانەی کە ڕوویان لە دنیای نوێ کردبوو، خوازیاری دووربوونەوە بوون لەو گەندەڵییانە کە لە کۆمەڵگای ئەوروپادا دەبینرا و لە پەیامی خوداحافیزیی کردنی جۆرج واشنتۆن بۆ ئەمریکاییەکان، هۆشیاری کردبوونەوە کە لە پێک هەڵپڕژانەکانی دەرەوە خۆیان بپارێزن، بەڵام گۆشەگیریی نەیتوانی لە بەرامبەر یەکەم شەڕی جیهانیدا خۆی ڕاگرێت.

ولاتەیەکگرتووەکان سەرەڕای لایەنگریی لە ژمارەنەهاتووی ئەمریکاییەکان لە ئینگلیستان و فەرانسە، توانی تا ساڵی ١٩١٧ بێلایەنی خۆی بپارێزێت. سوربوونی ئاڵمانیا لە زەمینەی کەڵک وەرگرتن لە ژێردەریاییەکانی دژی ئەو کەشتییانەی کە لە دەریالوشی ئەتلەسیدا هاتوچۆیان دەکرد، تەنانەت ئەگەر ئەمریکاییش بوونایە، ئەمریکای کێشایە ناو شەڕەوە. هاتنی ئەمریکا بۆ ناو شەڕ درەنگ بەڵام گرنگ بوو، چونکە سەرکەوتنی بەسەر ئاڵماندا کە بەتەواویی لاواز ببوو مسۆگەر کرد و ئاڵمانیای لە ساڵی ١٩١٨دا ناچار کرد کە واز لە شەڕ بێنێت.

شەڕی یەکەمی جیهانیی ئەوروپای وێران کرد، زیانێکی زۆر کەمی بەئەمریکا گەیاند. لەو کاتەوە ئەمریکا بەدەوڵەمەندترین وڵاتی جیهان ناسرا و یەکەم وڵات بوو کە پارەی بەقەرز دا بەئینگلیز و فەرانسە و دەیتوانی هیوادار بێت کە دەتوانێ قەرزەکانی بسەنێتەوە، بەڵام وڵاتانی ئەوروپایی توانای دانەوەی قەرزەکانیان نەبوو. ئەمریکاییەکی زۆر کە ڕایان وا بوو کە فریویان خواردووە، خوازیاری دورڕاگرتنی ئەمریکا لە وتووێژ لەگەڵ ئەوروپا بوون. ئەم دیاردەیە بوو بەهۆی بەشداری نەکردنی وڵاتەیەکگرتووەکان لە کۆمەڵی نەتەوەیەکگرتووەکاندا کە بەدوای کۆتاییهاتنی شەڕ دامەزرا و تەنانەت (ودرود ویلسۆن) (١٨٥٦-١٩٢٤) سەرۆک کۆماری ئەمریکا هاندەری بوو لە دامەزراندنیدا. بەشداریی نەکردنی ئەمریکا بوو بەهۆی ئەوە کە ئەم ڕێکخراوە نەتوانێت بەشێوەیەکی چاوەڕوانکراو کاریگەریی هەبێت لە پارێزگارییکردنی ئاشتی و بەر بەگەشەکردنی یەکێک لە بەهێزترین بزووتنەوەکانی دژ بەدیموکراتیی جیهان واتە فاشیزم بگرێت. دوای قەیرانی ١٩٢٩ بەهۆی هەژاری و نەبوونی ئەمنیەت بەتایبەتی لە وڵاتانی شکاوی شەڕدا وەک ئاڵمانیا، فاشیزم بەتوندی بەهێزی بوو و کۆمەڵانی خەڵک هەوڵی دۆزینەوەی ڕێبەرانێکیان دەدا کە بتوانن تەنانەت بەنرخی کەم بایەخدان بەئازادیی لەو گرفتە ڕزگاریان بکات. لە ساڵی ١٩٢٢دا لە ئیتالیا دیکتاتۆری فاشیستی لە لایەن کۆنە سۆسیالیستێکەوە بەناوی (بینتۆ مۆسۆلێنی) دامەزرا و هاوکات لە ساڵی ١٩٣٣دا (ئەدۆڵف هیتلەر) بەشێوەیەکی تەواو و یاسایی سەرۆکایەتی کۆماری (ویمار)ی کەوتە دەست. مۆسۆلێنی و هیتلەر ڕۆڵیان هەبوو لە سەرکەوتنی ژەنەراڵ (فرانکۆ) (١٨٩٢- ١٩٧٥) لە شەڕی ناوخۆی ئیسپانیادا کە دامەزراندنی ڕژێمی فاشستی لەو وڵاتەدا بەدواوە بوو. فاشیزم خۆی بەقەڵغانێک لە بەرامبەر کۆمونیزمدا ناساند. لەبەر ئەوە فاشیزم بۆ دانیشتووانی ئینگلیستان و فەرانسە و تەنانەت وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا ناسێنەری مەترسی کەمتر لە کۆمونیزم بوو و دەیانتوانی خەڵک بۆ لای خۆیان ڕاکێشن. دیکتاتۆرەکانی ئیتالیا و ئاڵمان مامۆستایانی پروپاگەندەی چەککردنی لایەنی دژ بەسیاسەتی خۆیان بوون. مۆسۆلێنی بەڕاگەیاندنی ئەوە کە درێژەپێدەری ڕێگای ئیمپراتۆریی ڕۆمە، کۆمەڵانی خەڵکی بەرەو خۆی ڕادەکێشا، لە کاتێکدا هیتلەر

دووپاتی دەکردەوە کە هیچ چەشنە دژایەتییەکی لەگەڵ ئینگلیستان و وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا نییە. دانیشتووانی وڵاتانی دیموکراتی ڕۆژئاوا کە پێشتر واتە بیست ساڵ بەهۆی شەڕێکی وێرانکەر زیانی قورسیان پێ گەیشتبوو، هەوڵیان دەدا لە شەڕ بەدوور بن. ئەم شێوەیە پێی دەگوترا سیاسەتی ئارام کردنەوە کە لە چوارچێوەیەکی سنووردداردا لە بەرژەوەندی هیتلەر بوو.

هێرشی ئاڵمان بۆ سەر پۆڵۆنیا، شەڕی دووەمی جیهانی پێک دێنێت: هێرشی هیتلەر بۆ سەر پۆڵۆنیا لە ساڵی ١٩٣٩دا ئینگلیستان و فەرانسەی ناچار کرد دژی هیتلەر شەڕ بکەن. ئەم کردەوەیە بەگوێرەی پەیمانێک بوو کە ئەم دوو وڵاتە لەگەڵ پۆڵۆنیا بوویان. لە ساڵی ١٩٤١دا هیتلەر جگە لە ئینگلیستان هەموو ئەوروپای ڕۆژئاوای داگیر کرد. لەوە دەچوو کە بەئامانجی خەوی خۆی بۆ داگیرکردنی جیهان بگات، بەڵام هیتلەر ئەم توانایەی نەبوو و ئەمە تەنیا خەوێکی کۆن بوو بۆ دامەزراندنی ئیمپراتۆریی کە بەگشتیی کارەساتی خوڵقاند.

ئاڵمان هێرش دەکاتە سەر یەکێتی سۆڤیەت: دوارۆژی هیتلەر لەسەرەتای هێرش کردنیدا بۆ سەر یەکێتی سۆڤیەت پێشبینی دەکرا.

ژاپۆن لە کەناری پیرڵهاربۆر پەلاماری ئەمریکا دەدات: لە هەمان ساڵدا هێرشی ژاپۆن بۆ کەناری (پیرڵهاربۆر) بوو بەهۆی تێوەگلانی ئەمریکا لە شەڕ و دەستەبەرکردنی دەرەتانی پێویست بۆ سەرکەوتنی هاوپەیمانان، تەنانەت ئەگەر ئەم سەرکەوتنە پێویستیی بەچەند ساڵیش بووایە.

کۆتاییهاتنی شەڕی دووەمی جیهانی: لە کۆتایی شەڕی دووەمی جیهانییدا، ئەوروپا لە حاڵەتی بێهۆشیدا بوو و وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا بەسەلامەتی و بەبێ ئەوەی دەستی لێ بدرێت بەگەشەکراوی مایەوە و تەنیا وڵاتێکی خاوەن چەکی ئەتۆمیی بوو. باس و گفتوگۆکان دەربارەی (سەدە)ی ئەمریکایی... ئاشتیی ئەمریکایی و...تد بوو. گۆشەگیریی ئەمریکا زەبری قورسی لێ بەدەست بگرێ. لەبەر ئەوە دوای شەڕی دووەمی جیهانی ئەم وڵاتە دەیویست ڕۆڵی پۆلیسی جیهانی ببینێت. چونکە یارمەتی دۆستانی دابوو، دەیتوانی وڵامی نەیارانیان بداتەوە. یەکێتی سۆڤیەت کە بەهاوپەیمانی ئەمریکا لە شەڕی دووەمی جیهانیدا دەژمێرا، بوو بەنەیاری سەرەکی و دەسەڵاتی خۆی بەسەر هەموو ئەوروپای ڕۆژهەڵاتدا پان کردبووەوە و لەوە دەچوو کە دەیەوێت گەشە بەکۆمونیزم لە هەموو جیهاندا بدات. وڵاتەیەکگرتووەکان بەتایبەت کاتێک خۆی لە مەترسییدا بینی کە ڕوسەکانیش لە ساڵی ١٩٤٩دا دەستیان بەچەکی ئەتۆمی گەیشت و هاوسەنگی دەسەڵات بوو بەهاوسەنگی ترس و گومان. چونکە وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا و یەکێتی سۆڤیەت بەهۆی هەڕەشەی چەکی ئەتۆمییەوە نەیاندەتوانی ڕاستەوخۆ شەڕی یەکتر بکەن، لە دەرەوەی وڵاتی خۆیاندا دژی یەکتر بەربەرەکانێیان دەکرد. ئەمریکا دوو جار هێزەکانی ڕەوانەی ئاسیا کرد تا کۆمونیزم سەرکوت بکات.